

Geweten denken

*Vanuit welke psychische dynamiek kunnen we volgens
Freud het geweten denken?*

Afbeelding Odil Redon¹

Egbert Tjisse Klasen (s4663187)

Februari 2022

¹ Odilon Redon (b. 1840—d. 1916), (https://en.wikipedia.org/wiki/Odilon_Redon)

Inhoudsopgave:

Inleiding

A. Introductie 4

B. Het belang van Kant en Nietzsche voor het werk van Sigmund Freud 8

Hoofdstuk 1 Gewetensontwikkeling

1.1 Introductie 12

1.2 Verbiedend geweten 12

1.3 Van animisme naar Ik-Ideaal 14

1.4 Een geweten dat afkeurt en verwijt 17

1.5 Identificaties 19

1.6 Terugblik 22

Hoofdstuk 2 Geweten en schuldgevoelens

2.1 Introductie 24

2.2 Verdringing 24

2.3 Paard en ruiter 26

2.4 Het Ik, het Ik-Ideaal en het Oedipuscomplex 28

2.5 Oedipuscomplex 29

2.6 Het Boven-Ik en het schuldgevoel 30

2.7 Terugblik 34

Hoofdstuk 3 Agressie en schuld

- 3.1 Introductie 36
- 3.2 Verlies aan liefde en schuldbewustzijn 36
- 3.3 Agressie en schuldgevoel 37
- 3.4 Terugblik 40

Afwegingen en conclusies

- A: Ontstaan van geweten 42
- B: Geweten zonder oorsprong 43
- C: Functie van het geweten 44
- D: Positieve effecten 45
- E: Gewetensvorming 46
- F: Gewetensvorming in de samenleving 48

Literatuur 52

Inleiding

A: Introductie

Al in 1897 besteedt Sigmund Freud aandacht aan de herkomst van de menselijke moraal, zo blijkt uit diens correspondentie met Wilhelm Fliess. Freud schrijft aan Fliess: ‘Eine Ahnung sagt mir noch, als ob ich es schon wüßte. - ich weiß aber gar nichts - dass ich nächstens die Quelle der Moral aufdecken werde’(Freud, 1950, p.219)(Lambertino, 1994, p.134). Freud schrijft in dit citaat over verdringing van affecten. Het motief voor verdringing is volgens hem raadselachtig. Het lijken culturele invloeden te zijn die de mens aanspreken op zijn morele innerlijk. Het is niet de enige invloed die op de innerlijke instantie in de mens, maar er zijn meer invloeden op de innerlijke instantie van de mens. Freud ziet ook een interne dynamiek in de psyche van de mens die uit ‘organische verdringen²’ bestaat en die belangrijk lijkt te zijn voor vorming van het morele besef. Zestien jaar later – 1913 - resulteert Freuds blijvende aandacht voor het mysterie van het geweten in de publicatie van zijn boek ‘Totem en taboe’. Hij onderzoekt in dit werk het ontstaan van patronen in de dynamieken van de menselijke psyche die afkomstig zijn uit oeroude

² Freud, (1905), Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, p.23 aus der Perspektive organischer Prozesse kann diese Behauptung in Bezug auf die Argumentation gelesen werden, die wir gerade beschrieben haben: Ekel ist eine organische Beschränkung des Sexualtriebs(igitt, schmutzig!). Dieser Ekel fungiert als psychisch Sperre, die später von kulturellen moralischen Ansichten verfestigt wird.

samenlevingsvormen. In 'Totem en taboe' vergelijkt hij de 'wilde'³ mens en de moderne mens uit het begin van de 20e eeuw (Freud, 1913, p.19). Hij signaleert zekere parallellen tussen taboes⁴ in primitieve samenlevingen en (neurotische) verboden in de moderne samenleving. Een voorbeeld is het verband tussen doodsangst en het overtreden van het verbod om te doden (Freud, 1913, p.83). Freud meent namelijk dat vanwege het verdringen van de drift (om te doden) deze wordt verbannen naar het onbewuste. Maar drift en verbod blijven aanwezig en het individu behoudt het verlangen om - bijvoorbeeld - iemand aan te raken⁵. Maar tegelijkertijd verafschuwt hij dit verlangen ook. Op onbewust niveau neigen mensen ertoe regels te overtreden, maar ook vrezen ze juist om regels te overtreden. Die krachtige neigingen zijn in strijd met het taboe en boezemen onbewust vrees in. Deze psychische dynamiek bij de 'wilde' mens en de moderne mens verschillen dus in feite niet en worden door Freud als 'ambivalent' aangeduid (Freud, 1913, p.44).

Het mechanisme van verdringing is vanwege de onbewuste aard ontoegankelijk voor rationele ontleding. Met andere woorden het is rationeel niet te analyseren omdat inzichten in de ontstaansgrond ontbreken. Het verbod is zo krachtig omdat het de tegenpool van de lust is die onbewust blijft en daarom geen toegang biedt voor bewust inzicht (Freud, 1913, p.45). Deze ambivalentie van verbod en lust gold in dezelfde mate voor de 'wilde' mens. Freud meent dat het verbod, wat zonder oorsprong is, een geschiedenis is die van generatie op generatie met geweld is ingeprent (Freud, 1913, p.46).

Om de aard en het ontstaan van het geweten te begrijpen moeten we inzicht krijgen in wat de ambivalentie van het taboe betekent. Een geweten bestaat uit een innerlijke gewaarwording van afwijzing van verlangens, zonder dat duidelijk is waarop die afwijzing steunt en welke zekerheid er aan die afwijzing ten grondslag ligt (Freud, 1913, p.79-80). De vorming van geweten is ingebed in een samenleving. In de samenleving bestaan ook dezelfde ambivalente gevoelens tussen mensen onderling, als welke aanwezig zijn bij de individuele persoon. Als gevolg hiervan verinnerlijkt het individu de verboden van de groep zonder dat hij zich daarvan bewust is (Freud, 1913, p.80).

De onbewuste weerstand die een mens in een groep ervaart heeft te maken met het mechanisme van een verbod. Over dit mechanisme zegt Freud dat 'wo ein Verbot vorliegt, muss ein

³ Freud, (1913), Totem en taboe, p.19,

⁴ Freud, (1913), Totem en taboe, p.79-80,

⁵ Freud, (1913), Totem en taboe, p.42 Het hoofd- en kernverbod van de neurose is, zoals bij het taboe, het verbod tot aanraken, *délire de toucher*,

Begehren da hinten sein'⁶. Het citaat verwijst naar de onverbrekelijke samenhang tussen het verbod en het verlangen. Ze behoren op een ambivalente manier bij elkaar. Bijvoorbeeld: achter het verbod op moord schuilt de lust om te doden, wat niet mag. Freud schrijft dat het hebben van lust zich afspeelt in het onbewuste en dat het leidt tot een reactie van afschuw als het verbod wordt overtreden. Blijkbaar levert de afschuw de noodzaak op om het verbod tot doden in te stellen. Het instellen van een verbod volgt daarom noodzakelijkerwijs op de afschuw die moord of het doden van een mens in een samenleving oproept.

De ideeën van Freud over de vorming van het menselijke geweten hebben hun actualiteit niet verloren. Ook in de 21e eeuw bestaat het mechanisme van een verbod. De vorming van geweten in de huidige samenleving heeft ook te maken met het verlangen en de verboden die op een ambivalente manier met elkaar zijn verbonden. In deze inleiding komen er drie problemen ter sprake die aanleiding geven tot reflectie over het geweten. Ik werk ruim twintig jaar als docent op een middelbare school en ik bespeur een problematische verandering in de vorming van geweten van leerlingen in vergelijking met enkele decennia geleden. Een leerling heeft net als twintig jaar geleden te maken met regels, maar het verschil is dat een leerling vaker te maken heeft met individuele wensen en regels. Een leerling voelt zich daarom niet meer vanzelfsprekend gebonden aan verboden en geboden die voor iedereen gelden, maar hij heeft de andere mens in de groep nog steeds nodig. De groep maakt het bijvoorbeeld mogelijk hoe hij moet omgaan met angst en woede omdat hij verlangt naar veiligheid en geborgenheid van de groep. Zijn verlangen naar vrijheid om zelf te bepalen hoe hij zich ontwikkelt gaat ten koste van zijn gevoel van veiligheid en geborgenheid. Het individu in een school verinnerlijkt niet meer vanzelfsprekend de verboden van de groep omdat hij meer op zichzelf is aangewezen. Een voorbeeld waaruit blijkt dat hij meer op zichzelf is aangewezen is zijn persoonlijke digitale omgeving waartoe hij alleen toegang heeft.

Een tweede actueel en urgent probleem is de rol van het geweten in de maatschappelijk context. Momenteel is de neiging tot agressie nogal sterk, bijvoorbeeld om verbale agressie op sociale media, zinloos geweld en explosies van geweld tegen de politie en andere hulpverleners. Het geweten vereist eerst na te denken voordat je tot handelen overgaat. Mogelijk bestaat de behoefte in de samenleving om daarover te reflecteren met behulp van de theorie van Freud.

Een derde probleem is dat in de huidige receptie van Freuds werk vooral de nadruk ligt op publieke uitingen van agressie. Maar daarbij blijft buiten beschouwing dat er aan deze agressie een

⁶ Freud, (1913), Studienausgaben, Bd IX. Fragen der Gesellschaft Ursprungs der Religion, Totem und Tabu, p.360,

interne dynamiek ten grondslag ligt die niet eenvoudig is te achterhalen zodat de oorzaken van publieke agressie niet direct inzichtelijk lijken te zijn.

Uit de probleemstelling blijkt dat ook in de huidige samenleving het denken van Freud over de vorming van het geweten uiterst actueel is. Enerzijds blijkt uit de publieke uitingen van agressie de weerstand tegen externe normeringen vanuit maatschappelijke conventies. Anderzijds mag de rol van de innerlijke psychische dynamiek niet worden onderschat. Namelijk de onderdrukking van de driften en verlangens die ontstaan door maatschappelijk normeringen en een uitweg zoeken. Het samenleven van mensen in groepen impliceert de normering die het innerlijk leven van het individu structureert. De vraag die daaruit volgt is:

Vanuit welke psychische dynamiek kunnen we volgens Freud het ontstaan en functioneren van het geweten van de mens denken?

De thesis bestaat uit een inleiding, drie hoofdstukken en een afsluiting. In hoofdstuk 1 komen meerdere werken ter sprake die voorafgaan aan 'Het Ik en het Es' uit 1923, zoals 'Totem en taboe' (1913), 'Ter introductie van het narcisme' (1914), 'Rouw en melancholie' (1917), 'Massapsychologie en Ik-analyse' (1921) en 'Masochisme als economische probleem' (1924). Vervolgens zal in hoofdstuk 2 met name het boek 'Het Ik en het Es' (1923) worden besproken. Freud beschrijft daarin het structuurmodel van het psychische 'apparaat' van de mens dat bestaat uit: een 'Boven-Ik', het 'Ik' en het 'Es'. In hoofdstuk 3 staat het werk 'Het onbehagen in de cultuur' (1930) centraal. In de afsluiting volgen de afwegingen en conclusies.

Er is gekozen in deze these voor verwijzingen naar literatuur uit een Nederlandse vertaling van Freud in de verzamelde 'Werken 6, 7, 8 en 9' uitgegeven door uitgeverij Boom in 2006. Ook voor literatuur van Friedrich Nietzsche en Immanuel Kant is in eerste instantie gekozen voor Nederlandse vertalingen. Daarnaast wordt er gebruik gemaakt Duitse, Engelse en Nederlandse literatuur zoals 'Studienausgaben Bd III en Bd IX' uitgegeven door Fischer Taschenbuch Verlag in 2000 en 'Totem und Tabu', opnieuw uitgegeven door Vienna University Press in 2013.

B: Het belang van Kant en Nietzsche voor het werk van Sigmund Freud

Voordat Freud het geweten bestudeert bestaat er op het einde van de achttiende eeuw onder een aantal filosofen al belangstelling voor het geweten. Zij beschrijven het geweten als een soort ideaal boven het Ik. Geheel onverwacht is het dan ook niet om dit geweten ruimtelijk te situeren in het begrip 'boven' zoals Sigmund Freud het gebruikt wanneer hij over het Boven-Ik schrijft.

Herhaaldelijk verbindt Freud het Boven-Ik met Kants categorische imperatief. Hij verbindt het Boven-Ik ook met het Oedipuscomplex. Het Oedipuscomplex bevat de oorsprong van het absolute verbod van moord en incest (Kittsteiner, 1991, p385). Uit correspondentie met Lou Salome, Stefan Zweig en enkele van Freuds leerlingen blijkt dat hij ook bekend was met de geschriften en ideeën van Nietzsche. Op 1 april en 28 Oktober 1908 werd er in het bijzijn van Freud in het 'Psychoanalytischen Gesellschaft Wiens' gediscussieerd over 'De genealogie van de moraal' (1887). Zekere passages⁷ uit boeken en brieven wijzen op een verband tussen Nietzsches theorie over het slechte geweten en het oeuvre van Freud. Op 11 mei 1934 schrijft hij aan Zweig 'In der Jugend war Nietzsche für mich immer eine unerreichbare Größe'⁸ (Westerink, 2005, p.252).

De invloed van Kant op Freuds werk is van een andere orde dan de invloed vanuit de filosofie van Nietzsche. Freud verwijst openlijk naar het werk van Kant en maakt er geen geheim van dat Immanuel Kant de filosoof blijkt te zijn die van grote betekenis is geweest op zijn eigen denken over het geweten. De categorische imperatief van Kant en de werking van het taboe op het geweten hebben volgens Freud met elkaar te maken. In het voorwoord van 'Totem en taboe' stelt Freud dat het taboe van oude totemvolkeren nog steeds in ons midden is. Hoewel oude culturen hun taboe verschillend invullen, blijkt dat het taboe van 'wilde' mensen laat zien dat ze incest vermijden en het doden van de stamvader verbieden (Freud, 1913, p.19). Het taboe is volgens hem niet alleen een verbod maar er zit ook een opvoedend aspect aan. De psychische structuur van het taboe is analoog aan de categorische imperatief: beiden zijn op onbewust niveau werkzaam. Voor Kant is de funderende grond van het universele gebod de rede. Bij Freud heeft het verbod een irrationele grondslag (Freud, 1913, p.16). Voor beiden geldt dat het hier gaat om een universeel beginsel.

Wat is het verband tussen taboe en de categorische imperatief? Het woord imperatief

⁷ Lambertino (1994) Psychoanalyse und moral bei Freud, p.123-124, Das gleiche wird er zehn Jahr später in der Selbstdarstellung bestätigen und sich über die recht häufigen 'Übereinstimmungen' zwischen einigen psychoanalytischen Entdeckungen und bestimmten Erkenntnissen Nietzsches überrascht erklären.

⁸ Lambertino (1994) Psychoanalyse und moral bei Freud p.124,

duidt op een vereiste, een regel of een gebaar wat een '(zou) moeten (sollen)' uitdrukt. Categorisch wil zeggen dat de regel onvoorwaardelijk geldt, altijd en overal, dus absoluut en universeel is. De categorische imperatief is een formeel principe, volgens Kant (Zimmer, 2015, p.258). Voor Kant geldt een categorisch imperatief als een praktische regel, schrijft hij in de 'Kritiek van de praktische rede' (1788). De categorische imperatief is een wet (een maxime) die geen inhoud definieert. Het is een algemeen objectief geldende wet die niet uitgaat van subjectieve voorwaarden die voor alle mensen hetzelfde geldt (Kant, 2006, p.p.58-59). De categorische imperatief is bekend geworden onder de formulering van Kant die als volgt luidt: 'handel slechts volgens die regel(maxime), waarvan u tegelijk kunt willen dat hij een algemene wet wordt' (Kittsteiner, 1991, p.p.275-276). Omdat deze regel formeel van aard is en geen inhoud kent, ziet Freud een overeenkomst tussen de categorische imperatief en de psychologische aard van het taboe als eveneens een formeel principe.

Nietzsche waardeert de categorische imperatief niet hetzelfde als Kant. Hij schrijft: 'der categorischer Imperativ riecht nach Grausamkeit'⁹. In zijn boek 'De genealogie van de moraal' (1887) beschrijft Nietzsche hoe geweten voortkomt uit psychische dynamieken die hun neerslag vinden in cultuuruitingen. Hij beschrijft wat voor een verwrongen mensbeeld Kants categorische imperatief oplevert. Voor velen lijkt verantwoordelijkheid voort te komen uit redelijkheid. Voor Nietzsche is dat geenszins het geval. Hij gelooft niet dat de mens een vrij geworden wezen is dat beloftes kan doen. Verder denkt hij dat door beloftes de mens niet de beschikking heeft over een uitzonderlijk privilege namelijk verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid zou tot instinct een zijn geworden wat de soevereine mens zijn geweten noemt. Voor dit doel heeft de mens een geschiedenis van marteling, straf en offers achter zich gelaten, die heeft hij geïnternaliseerd als moreel geheugen. Dit geheugen schrijft hem voor beloftes te doen wat ten koste gaat van zijn individuele vrijheid als vrij mens. Doordat geheugen kwam de mens uiteindelijk tot de redelijkheid (Nietzsche, 2000, p.p.51-53). Straffen is voor Nietzsche niet de manier om verantwoordelijkheid aan te leren; straffen is volgens Nietzsche meer het uitleven van iemands woede die wordt uitgeleefd op de veroorzaker. Zo leeft een mens zijn woede uit vanwege schade die een ander heeft geleden. Straffen heeft daarin de functie van een transactie van schuldaflossing, waarmee de balans wordt hersteld door de benadeelde partij een legitieme overmaat aan macht te geven ten opzichte van de schuldenaar. Zo bevredigt de mens zichzelf op die manier door wreedheid, overrompeling en vervolging, geworteld in een drijfveer van ontlading van macht (Nietzsche, 2000, p.p. 53-54)

⁹ Nietzsche (2012) Gesammelte Werke, Zur Genealogie der Moral, p.655, Nietzsche bewering over het 'Kategorische Imperativ' van Immanuel Kant,

(Nietzsche, 2000, p.p.56-57) (Lambertino, 1994, p.p.125-126).

Nietzsche ontwikkelt de theorie van de verinnerlijking van het slechte geweten. Hij schetst een situatie waarin op enig moment in de geschiedenis een omkering van waarden heeft plaats gevonden, waardoor de mens zijn moraliteit ging beschouwen. Ooit was er de voorname, dappere, edele mens die het leven affirmeerde. Deze 'goeden' en voornamen beoordeelden zichzelf en hun handelingen als 'goed' (Nietzsche, 2000, p.p.20-21) (Nietzsche, 2000, p.p. 53-54) (Nietzsche, 2000, p.76). De wrokkige mens maakt door zijn omkeer van het begrip goed een nieuw mensbeeld. De mens vindt zichzelf goed omdat hij de andere kan afwijzen. Dat is wat Nietzsche onder wraak verstaat. Hij treft dat aan in de moraal van slaven, het volk of het gepeupel. Dat is het beeld van een ressentiment. De mens die een ander, alles wat van buiten komt 'alle Gegner Israel'¹⁰ nodig heeft (om te reageren) en af te wijzen. De vrome mens heeft voor zichzelf een vijand gecreëerd wat hij nodig heeft om tegen te ageren en zichzelf te onderscheiden. En zo zichzelf te herscheppen als de nieuwe liefde voor de boze vijand. De wrokkige mens gebruikt de vijand als tegenhanger, waaruit hij zichzelf als een goede mens fabriceert. Uiteindelijk mag de vrome en wrokkige mens zichzelf de 'goede' mens gaan noemen (Nietzsche, 2000, p.p.32-33).

Tot slot kan de vraag worden gesteld hoe het werk van Kant en het werk van Nietzsche voor Freud van belang is geweest? Freud meent dat er een relatie zou zijn tussen het 'taboeverbod' en de categorische imperatief van Kant. Zowel bij het taboeverbod als bij de categorische imperatief onderwerpt een mens zich aan wetten of regels die voor eenieder gelden zonder een inhoud te formuleren; er is ook geen sprake van een specifiek doel. Ook het verbod kent geen diepere grond en er is geen sprake van een oorsprong, behalve dan dat ze slechts uit zichzelf kan worden gelegitimeerd. Kant beschouwt de rede als de morele fundering van deze formele wet. Voor Freud zijn het - anders dan Kant - regels die immers geen redelijke grond kennen. Want in de menselijke psyche bestaat er een ambivalente psychische dynamiek die niet herleidbaar is. In het voorbeeld van de primitieve constitutie van een kind met zijn lust tot aanraken, krijgt dit te maken met een verbod van buitenaf. Het verbod verdringt de drift naar het onbewuste (Freud, 1913, p.44) (Freud, 1913, p.50) (Kant, 2006, p.59). Dit innerlijk conflict heeft een ambivalente houding bij iedere handeling tot gevolg. Namelijk het conflict tussen verlangen en verbod.

Eenzelfde ambivalente innerlijke dynamiek beschouwt Nietzsche als een samenspel van agressieve driften die moreel neutraal te kwalificeren zijn. Het is ressentiment dat voortkomt uit

¹⁰ Nietzsche (2012) Gesammelte Werke, Zur Genealogie der Moral, p.632,

irrationele overwegingen. In onze huidige samenleving beoordelen we uitingen van agressie al snel als slecht, maar in de optiek van Nietzsche kunnen we dat als moreel neutraal zien. Nietzsche analyseert hier de mechaniek van de dialectische verhouding van haat en liefde. Deze begrippen lijken tegengesteld te zijn aan elkaar, maar zijn gelijktijdig en onafhankelijk van elkaar werkzaam, zonder dat er een waardeoordeel over uit te spreken is.

Evenals Freud spreekt Nietzsche over ongebreidelde krachten die onderdrukt worden. Een gewetensinstantie voert actieve strijd tegen deze krachten en onderdrukt ze. Door deze repressie ontstaat een slecht geweten, waardoor irrationele boze instincten zoals wreedheid en vijandschap zich naar binnen keren. Ze worden verdrongen waardoor het menselijk geweten wordt belast met schuld. De normatieve voorschriften van een cultuurgemeenschap eisen verdringing van de driften en staan niet toe dat er een ontlading naar buiten toe plaatsvindt. Nietzsche meent dat de mens deze agressieve driften niet naar buiten brengt maar ze als een slaaf verinnerlijkt. De moderne mens merkt niet op dat de verdringing plaatsvindt. In woorden van gelijke strekking schrijft Freud dat men zich nauwelijks bewust is van wat in het eigen innerlijk omgaat (Nietzsche, 2000, p.p.19 –20) (Nietzsche, 2012, p.p.32-33) (Nietzsche, 2012, p.123) (Vandermeersch & Westerink, 2007, p.150).

Een korte terugblik op het werk van Kant en Nietzsche en het belang voor Freuds werk laat een vergelijking zien tussen Kants categorische imperatief en de psychologische aard van Freuds taboeverbod. Daaruit komt naar voren dat beide regels een universele geldigheid kennen. Ze zijn werkzaam op een onbewust niveau. Het belang van Nietzsches werk voor Freud komt voort uit zijn theorie van het slechte geweten. Een slecht geweten komt tot stand volgens Nietzsche als een onvrije mens op grond van verboden zijn verlangens onderdrukt. Hij keert zijn gevoel van wreedheid en vijandschap naar binnen waardoor hij schuld ervaart. Nietzsche waardeert de ongebreidelde (on)lusten echter als moreel neutraal. Dit mechanisme van repressie sluit aan op Freuds idee over de Ik-drift en zijn hogere Ik-ideaal, een Boven-Ik. Het Boven-Ik dat lijkt op het ascetische ideaal van Nietzsche die een splitsing ziet van de mens in hoe hij is en hoe hij zou moeten zijn (Freud, 1914, p.347) (Westerink, 2005, p.253).

Hoofdstuk 1 Gewetensontwikkeling

1.1 Introductie

In dit hoofdstuk wordt behandeld hoe het geweten kan worden gedacht en vanuit welke dynamiek. De dynamiek heeft te maken met externe bewegingen en bewegingen die van binnenuit de mens komen. De bestudering daarvan begint in zijn werk 'Totem en taboe' uit 1913 waarin Freud uitlegt wat het verbiedende geweten inhoudt. In paragraaf 1.3 volgt het gebiedende functioneren van het geweten uit 'Ter introductie van het narcisme' uit 1914. Het is een vervolg op hetgeen hij in het boek 'Totem en taboe' de constitutie van het Ik noemt (Freud, 1913, p.99) (Westerink, 2005, p.198). In paragraaf 1.4 wordt de relatie tussen narcisme en de sterk verwijtende kant van het geweten uitgelegd. Het is een uitleg die vooral is terug te vinden in zijn werk 'Melancholie en rouw' uit 1917. In paragraaf 1.5 wordt het identificerend individuele geweten in relatie tot groepen uit zijn werk 'Massapsychologie en Ik-analyse' uit 1921 besproken.

1.2 Verbiedend geweten

Freud schrijft dat verbiedend geweten in ons een innerlijke perceptie is van de afwijzing van bepaalde wensen, zonder dat er een vaststaande autoriteit aanwezig is waarop haar afwijzing leunt en zij haar zekerheid aan kan ontleen. Het is een gevoelsambivalentie die zich hecht aan menselijke relaties in een clan en wel onder de voorwaarden die voor een taboe of een dwangneurose gelden. Dat betekent dat een lid van een clan zich niet bewust is van tegenstand en zich door een dwang van zijn clan laat onderdrukken (Freud, 1913, p.80). Freud herkent in oeroude relaties van zonen met vaders een ambivalente structuur die terugvoert tot de primitieve totemclans. De mensen in de clans willen incest vermijden en ze verbieden het doden van de stamvader (Freud, 1913, p.19). Als de vader als totem door clanleden kan worden beschouwd dan vallen de twee kernverboden samen; vermoord je vader niet en pleeg geen incest. Freud schrijft: 'Den Toten nicht zu töten und kein Weib, das dem Totem angehört, sexuell zu gebrauchen'¹¹.

¹¹ Freud, (1913), Studienausgaben, Bd IX. Fragen der Gesellschaft Ursprungs der Religion, Totem und Tabu, p.417,

De verboden vallen samen met de beide misdaden in de mythe van Oedipus¹²; vadermoord en met zijn eigen moeder slapen. De vergelijking verwijst naar elke willekeurige mens die mogelijke oerwensen met zich mee kan dragen en tot zijn ongenoegen verdringt. De verdringing is wellicht de kern van alle neurosen van de psyche. Het totemistische systeem is ontstaan uit de condities van het Oedipuscomplex. In dit complex zijn de eerste vormen van samenleving, religie, kunst en zedelijkheid terug te vinden. Het complex verwijst ook naar de identificerende rol van het geweten, dat verderop in dit werk onder de aandacht wordt gebracht. Het begint met broers die besluiten te stoppen met strijd naar de vaders. Ze verbieden het doden van vader en ze zetten hun verlangens opzij waardoor incest voortaan wordt vermeden via een verbod. Freud herkent in de relaties van zonen en vaders een ambivalente structuur van affecten. Het is samenkomen van liefde en haat tegen hetzelfde object, waarbij de vader wordt gehaat door zijn macht en seksuele aanspraken. Tegelijkertijd bewonderen de zonen hem en spreken hun liefde voor hem uit. Het betekent voor het individu dat er bij samenkomen van liefde en haat dezelfde ambivalente affecten aanwezig zijn waarbij het onbekend is wat de herkomst daarvan is (Freud, 1913, p.150).

Een andere mogelijkheid is dat een mens oorspronkelijk niet over een ambivalent gevoelsleven beschikt. De mens heeft gevoelsambivalentie verworven op grond van de invloed van het vadercomplex wat nog steeds is terug te vinden in de psyche van een individu. Het is schuld bewustzijn dat een oneindig aantal generaties lang aanwezig is in de psyche van mensen. Deze collectieve psychische processen die generatie op generatie hebben plaatsgevonden zorgen voor nieuwe reflecties en reacties. Freud denkt dat een nieuwe houding noodzakelijk is voor vooruitgang en ontwikkeling van de menselijke psyche. Naar aanleiding van zijn hypothese luidt de vraag in hoeverre de toestand van de psyche en zijn psychische continuïteit op een toekomstige generatie mogelijk kan worden overgeleverd en via welke wegen of middelen dat zal verlopen. De archaische erfenis van zeden en ceremoniën zou ervoor hebben gezorgd dat de oorspronkelijke relatie tot de oervader en emotionele nalatenschap van latere generaties mogelijk onbewust door mensen zijn begrepen en overgenomen (Freud, 1913, p.148) (Freud, 1913, p.152).

Lambertino (1998) schrijft dat Freud in zijn latere werk 'Het onbehagen in de cultuur' de hypothese van de psyche en zijn psychische continuïteit op toekomstige generaties anders zal

¹² Mythen en sagen van de Griekse wereld, (1997) Dr. Sophie Ramondt, p.169, Oedipus; n.a.v het verhaal van Prins Oidipus die door zijn vader Koning Laïos en zijn moeder Iokaste met hulp van een trouwe slaaf ergens te vondeling werd gelegd. Daarvoor had de koning bij een raadpleging bij het orakel namelijk gehoord dat; er zou een zoon geboren worden, zijn zoon en die zoon zou hem doden en zijn moeder huwen. Angst voor deze voorspelling bracht het echtpaar ertoe om uit angst het kind maar te verstoten.

bekijken. Lambertino (1998) gelooft echter dat Freud niet over historische bewijzen beschikt. Het zijn sporen van herinnering die het doden van de oervader bewijzen door de zonen. Volgens Freud is het niet noodzakelijk om geldig bewijs aan te leveren van oergebeurtenissen. Het gaat volgens hem om het ontstaan van menselijk geweten dat bestaat uit een aandeel van liefde en een aandeel van onvermijdelijke schuldgevoelens. Het is niet van belang of zonen de vader gedood hebben of dat dat niet het geval zou zijn. In beide gevallen dient men zich schuldig te achten omdat schuld de uitkomst is van een ambivalentie-conflict tussen Eros en doodsdrijf. Zodra mensen moeten gaan samenleven is er een conflict dat in een Oedipuscomplex tot uiting moet komen, namelijk: ‘das Gewissen einsetzen, das erste Schuldgefühl schaffen¹³’. Dat betekent dat wanneer een gemeenschap zich uitbreidt men afhankelijk is van wat er in het verleden is gebeurd. Het gaat dan om datgene uit verleden wat het conflict voortdrijft in nieuwe vormen en wat het gevoel van schuld zou kunnen versterken. Vragen over de oorsprong van eerste morele voorschriften en zedelijke beperkingen van mensen blijven noodzakelijk om de dynamiek van moraal op te sporen die destijds bestond in een primitieve¹⁴ samenleving. De reden is dat er altijd een vergelijkbare dynamiek in de moraal voorkomt waarbij taboe’s samengaan met een schuldgevoel (Lambertino, 1994, p.p.143-144).

1.3 Van animisme naar Ik - Ideaal

Voordat bij mensen het vertrouwen bestaat zich over te geven aan de moderne wetten van de werkelijkheid leeft een deel van het ‘Aberglauben¹⁵’ nog voort in mensen. ‘Aberglauben’ is een animistische wijze van denken en het is mogelijk de eerste narcistisch fase van de mens. De primitieve mens seksualiseert zijn denken en van daaruit existeert zijn geloof in de almacht van het denken. In zijn waarneming van de buitenwereld bestaat er ruimte om te geloven in de macht van de eigen gedachten en de magische kracht van de woorden. Deze denkwijze leeft voort in de geest van kinderen en Freud meent daarom dat er een analogie bestaat tussen de ‘wilde’ mensen en kinderen. Het mechanisme uit de primitieve tijd bestaat uit angst voor verlies aan vaderliefde van

¹³ Freud, (1930) Das Unbehagen in der Kultur, p.258, Studienausgaben, Bd IX,

¹⁴ Freud, (1913), Totem und Tabu, Herausgegeben und neu kommentiert von Herman Westerink, p.15, Anders als bei Zwangsneurotikern findet man bei den Primitiven(Freud verwendet diese in seiner Zeit übliche Bezeichnung für Naturvölker),

¹⁵ Freud, (1913) Studienausgaben, Bd IX. Fragen der Gesellschaft Ursprungs der Religion, Totem und Tabu, p.375, Durch dieses Verhalten wie durch seinem im Leben betätigten Aberglauben zeigt er uns aber, wie nahe er an die Wilden steht,

zonen. In de moderne tijd is het de angst van het kind voor verlies van liefde van zijn ouders. In elke volgende fase van het zoeken naar objecten is er een relatie met de binding van de ouders. De laatste fase begint wanneer de mens zich aanpast aan het lustprincipe en de realiteit. Dat betekent dat hij zijn object niet meer bij zijn ouders maar voortaan in de buitenwereld zoekt. Tot dan is er louter angst voor verlies van een mens zonder ideaal (Freud, 1913, p.100) (Freud, 1914, p.331).

In het begin van leven bestaat er nog geen vorm die naar geweten refereert. Wel bestaat er een met het Ik te vergelijken samenhang die een eenheid lijkt te vormen. Het kind richt zijn seksuele uitingen in eerste instantie op zijn eigen lichaam. Voorstellingen van de oorspronkelijke libidobezetting of energiebezetting, die het kind aan zijn lichaam als object van zijn seksuele streven spendeert, veranderen echter niet. Het gaat om het kind dat zich auto-erotisch tot zichzelf verhoudt en zijn eigen lichaam als object ervaart (De Vleminck, 2013, p.84). Het is libido dat zich verhoudt tot het object zoals een protoplasma diertje(amoëbe) zich verhoudt tot de uitgestoken schijnvoetjes(pseudopodia) van het diertje. Als ware hij verliefd op zichzelf en nog niet in staat om zijn Ik-driften en libidineuze wensen van elkaar te scheiden. Freud meent dat het Ik van een mens in wording nog geen ontwikkelde eenheid is en hij schrijft dat het Ik moet worden ontwikkeld (Freud, 1914, p.332). Een ontwikkeling van het Ik is er niet direct. De objecten fungeren voor het Ik als bron van lust om vervolgens geïncorporeerd te kunnen worden door datzelfde Ik. De lustbeleving herhaalt het kind aan het eigen lichaam en de lust van het kind streeft zichzelf na. Daarna koppelt het kind zich los van de oorspronkelijke primaire bevrediging van het kind (De Vleminck, 2013, p.75) (Freud, 1913, p.99) (Freud, 1914, p.332) (Vansina, 1968, p.187).

Nadat de magische wereldbeleving van het kind niet langer zijn perceptie van de wereld domineert, ervaart het kind een onderscheid tussen hem en de buitenwereld. Freud schrijft dat de mens vertrouwd raakt met de gedachte dat libido die aan objecten kleeft een streven is om uit objecten bevrediging te halen. Hij kan deze objecten ook loslaten om het eigen Ik daarvoor in de plaats te stellen. Het begint bij een mens die zich voor het eerst weet los te koppelen van het object als potentieel gedaante van lust. Het Ik doet zich voortaan voor als narcistische subject. Dit subject neemt een vreemd Ik(object)als ideaal. Anders geformuleerd betekent het dat de mens een ideaal voor zichzelf ontwikkelt. Een voorstelling van zichzelf die hij voortaan als norm gebruikt om te weten wie hij wil zijn en waaraan hij zichzelf meet. Het Ik-ideaal is daarmee het narcistische beeld dat als liefdesobject fungeert. Dit ideaal stelt hoge eisen aan zichzelf en zorgt op die manier voor verdringing (Freud, 1913, p.99) (Freud, 1914, p.p.331-332) (Westerink, 2005, p.p.204-205).

Het Ik en zijn Ik-ideaal is een Ik dat zich vormt tot een nieuwe identiteit. Ze is niet meer de

oorsprong en niet meer gelijk aan het object. Dit Ik-subject verplaatst zich voortaan in een ander persoon. Doordat ze in haar gedachten de plaats kan innemen van een ander persoon neemt ze de functie van een actief Ik in. Freud noemt dat het mechanisme van identificatie. Het vormt zich tot geweten dat niet als een zichtbare plek is aan te wijzen, behalve dat we ons er wel mee kunnen identificeren. Het is identificatie als hij verwijst naar zijn patiënten die zich beklagen over een innerlijke instantie die al hun gedachten kent. Klagende paranoïci die de 'stem' horen van een bemoeizuchtige instantie laten zien dat kritiek vanuit geweten in feite samenvalt met waarneming van zichzelf die eraan ten grondslag ligt. Freud gelooft niet dat zij alleen, maar eigenlijk alle mensen zo'n macht kennen die al onze plannen observeert, te weten komt en bekritiseert.

Een eerste vorm van geweten is een mechanisme dat zich herhaalt, wanneer op basis van verboden buiten ons de neiging ontstaat om te verdringen. Het is een kritische instantie in ons met een mechanisme, namelijk het Ik doet zich voor als narcistische subject dat een vreemd Ik neemt als ideaal. Het is geen verbod van buiten dat bepaalt wat niet mag, maar de kritische instantie gebiedt hoe we moeten zijn en ze stelt als doel wat we zouden moeten hebben. Dit kritische geweten observeert onafgebroken het actuele Ik en meet het aan zijn vreemde ideale Ik. Het actuele Ik is daarmee de identificatie van normerende ouders geworden. Het zijn de normen van ouders die worden verinnerlijkt en ze beoordelen het verinnerlijkte als een gewetensinstantie. De vraag is of de normen voldoen aan de idealen die door het Ik-subject zijn genomen om als voorbeeld te dienen (De Vleming, 2013, p.88) (Freud, 1914, p.332) (Freud, 1914, p.349-350).

Het is het moment waarop het inzicht verschijnt dat het Ik en zijn vroegere idealen niet meer kunnen terugkeren naar de volmaaktheid van kind zijn. Bijvoorbeeld het ideaal van een gitarist die speelt, die wordt gehoord en waarvan iemand een voorstelling maakt. Een Ik die het muziekstuk dat de gitarist speelt dicht benadert of met zijn ideaal lijkt samen te vallen. Het zal de gitarist een hoog zelfgevoel opleveren. De voorstelling zal altijd afwijken omdat degene die gitaar speelt niet gelijk is aan de oorspronkelijke gitarist. Degene creëert daarmee spanning tussen het Ik en het Ik-ideaal. Een ander woord voor de spanning is schuldgevoel omdat het niet zijn actuele Ik is en niet is geworden. Deze vorm van zelfachting voldoet niet aan het beeld van degene zelf. Het ideaal is de norm geworden waar degene zich aan spiegelt. Als het beeld niet voldoet aan het ideaal dan blijft het onduidelijk hoe schuldig degene zich voelt (Freud, 1914, p.347) (Vandermeersch & Westerink, 2013, p.162) (Westerink, 2005, p.247).

Tijdens vorming van het Ik-ideaal ¹⁶ bestaan er altijd gemeenschappelijke ideaalvoorstellingen die gelieerd zijn aan de invloed van het sociale milieu zoals de naaste familie en de directe omgeving. Deze gemeenschappelijke voorstellingen gekoppeld aan het sociale milieu worden verdrongen. De verdringing van de driftimpulsen die conflicteren met hun eigen gemeenschappelijke culturele en ethische voorstellingen zijn echter niet hetzelfde, er bestaan verschillende gradaties van verdringing (Freud, 1914, p.349). Het betekent dat iedere verdringing van een individu bestaande voorstellingen aan zijn eigen intellect heeft getoetst. Het zijn voorstellingen die richtinggevend zijn en ieder mens onderwerpt zich aan zijn voorstellingen. Freud denkt dat de verdringing uitgaat van de zelfachting van het Ik. Dezelfde indrukken, belevenissen, opwellingen en wensimpulsen die de ene mens in zijn innerlijk ongemoeid laat of tenminste bewust verwerkt, zijn voor de ander niet acceptabel. De mens wijst ze verontwaardigd van de hand nog voordat ze tot het bewustzijn doordringen. De mens heeft te maken met vergelijkbare impulsen, ervaringen en indrukken die iedereen verschillend verwerkt en verdringt alvorens ze tot bewustzijn kunnen doordringen (Vansina, 1968, p.152) (Freud, 1914, p.347).

1.4 Een geweten dat afkeurt en verwijt

De narcistische objectkeuze die Freud noemt in zijn essay 'Ter introductie van het narcisme' is een identificatie met een spontaan en direct karakter die zich voltrekt op een vroeger tijdstip dan welke andere objectbezetting dan ook. In het essay 'Rouw en melancholie' uit 1917 verdiept Freud zijn analyse van de narcistische objectkeuze. Een objectkeuze die aansluit op de behoeftebevrediging van het kind omdat ouders belast zijn met de opvoeding, verzorging en bescherming van het kind. De narcistische objectkeuze bestaat uit het aanwezige verlangen bemind te worden door het object van keuze. Nieuw in 'Rouw en melancholie' is dat er door vervanging een identificatie plaatsvindt tijdens een bezetting van een verloren liefdesobject. In hoofdstuk 3 van 'Het Ik en het Es' noemt Freud het een regressieve identificatie die het karakter van iemand vormt (Freud, 1917, p.132).

Het kwalijke aan deze hernieuwde identificatie is dat er een geweten ontstaat die de neiging heeft om zichzelf streng te verwijten en af te keuren. Het geweten bevat een dynamiek waarin een Ik zich identificeert met de ander en diens normen. De normen zijn ideaal voor het Ik en

¹⁶ Vansina, (1968), Het super-ego; oorsprong en ontwikkeling van Freuds opvattingen over het normatieve en het morele in de mens, p.152, het bereiken van *het ideaal* betekent dat de kloof tussen ego en zijn ideaal verdwijnt; beide worden identiek; het ego bezit nu alle eigenschappen die het individu onder invloed van zijn milieu heeft leren waarden en het ego is bijgevolg zelf 'ideaal' geworden.

hij maakt ze tot zijn eigen normen. Naast gebiedend geweten is er een vorm van geweten die zich ernstig verwijtend uit. Dit verwijtend geweten richt zich tegen het Ik, terwijl het er op lijkt dat de verwijten niet zijn bedoeld voor zichzelf maar voor het andere verloren object. In de werken ‘Massapsychologie en Ik-analyse’ en ‘Rouw en melancholie’ legt Freud uit waarom het Ik mogelijk zo tekeergaat tegen zichzelf. Het verlies van het object beschouwt hij op twee wijzen: rouw na het verlies van het object en in het geval van melancholie. Hij schrijft dat in een fase van rouw iemand verlies van een dierbare verwerkt. Aan het einde van de rouwperiode krijgt deze rouwende mens oog voor realiteit. De binding stopt en het Ik maakt zich los van het verbonden object. In melancholie verliest het Ik een object wat geen concrete realiteit behelst. Het Ik ervaart wel een verlies van het object. Zijn confrontatie met de realiteit resulteert niet in een zoektocht naar een substituuut. Het bestaan van het verloren object in de psyche zet zich voort en het libido investeert de objectliefde anders (Freud, 1917, p.136) (Freud, 1921, p.257) (Vandermeersch & Westerink, 2007, p.161) (Westerink, 2014, p.181) (Westerink, 2005, p.195).

Het Ik is niet meer in staat om te investeren in reële liefde. Bovendien ervaart het Ik een dwang om zijn lustbehoefte voortdurend te bevredigen en onlust te vermijden (De Vleminck, 2013, p.p.108-109). Het Ik kan nog wel het verloren object in zichzelf oprichten. Dat betekent dat het zich identificeert met het object dat in de realiteit niet meer bestaat. De liefdevolle relatie met het object blijft echter wel bestaan (De Vleminck, 2013, p.115) (Freud,1917, p.p.138-139). De melancholie die er dan wordt ervaren doet zich voor als een ambivalente bezetting van het verloren object. Het is een onbewuste worsteling van het Ik waarin liefde en haat strijd voeren met elkaar (De Vleminck, 2013, p.122). Naast liefde zijn het emoties zoals verdriet en agressie die zich keren tegen degene zelf. Ze ondermijnen de positie van het Ik door ernstige zelfverwijten. De zelfverwijten hebben te maken met het verloren liefdesobject. Het verloren object is deel van het Ik geworden en fungeert als gewetensinstantie. Doordat er een identificatie plaatsvindt met datgene wat verloren is gegaan zijn de verwijten van de instantie erg kritisch tegen het Ik. Er heerst teleurstelling omdat het liefhebben van de ander is weggevallen en dat ziet het Ik als zijn eigen schuld (Freud, 1917, p.137).

Na verlies is de mens niet meer in staat om lief te hebben en hij heeft weinig belangstelling voor de buitenwereld. In een toestand van afnemende eigenwaarde kleineert en moraliseert een deel van het Ik zichzelf onevenredig zwaar. De gronden die hij daarvoor aandraagt staan niet in verhouding tot hetgeen reëel is. Aanklachten tegen zichzelf passen nauwelijks bij hem en verwijten naar het liefdesobject worden afgewenteld op het eigen Ik. De melancholicus voelt zich gekrenkt, teleurgesteld en ontgoocheld door tekortschieten van het verloren object. Verwijten en gevoelens

van haat richten zich op het opnieuw opgerichte object in het Ik. Anderzijds maakt de hernieuwde objectkeuze dat liefde voor het object door identificatie continu mogelijk blijft voor het Ik (De Vleminck, 2013, p.p.109-111) (De Vleminck, 2013, p.116) (De Vleminck, 2013, p.120) (Freud, 1917, p.p.138-139) (Vansina, 1968, p.170).

1.5 Identificaties

Er bestaat geen eenduidige ontwikkeling van geweten die overheerst in mensen. De ontwikkeling van het Ik en zijn geweten bestaat uit constructieve en destructieve kanten die strijden om eigen waarde versus schuldgevoel. In de mens bestaat een verinnerlijking die tot stand komt door identificatie van bijvoorbeeld een ouderfiguur als gezagsdrager. De ander kan ook een door het Ik opgericht object zijn dat het Ik niet wil verliezen. Maar het opgerichte object bekritiseert het Ik overdreven streng. De twee vormen van verinnerlijking zijn identificaties van geweten.

De verinnerlijking van de ander voert terug naar een vroege identificatie van clanleden die zich heiligen door het nuttigen van het totemdier¹⁷. In werkelijkheid is het totemdier het substituut voor de vader. Freud schrijft: ‘Die psychoanalyse hat uns verraten, daß das Totemtier wirklich der Ersatz des Vaters ist’¹⁸. Dat betekent dat de dag waarop de verdreven broers tezamen hun vader doden en verteren, het verteren en doden iets vanzelfsprekends voor hen is. Ze haten hun vader vanwege zijn machtspositie en seksuele aanspraken die zo hun behoeftes belemmeren. Tegelijkertijd voelen ze zijn genegenheid, liefde en bewondering. De gewelddadige oervader was te benijden en het gevreesde voorbeeld van de broers, de ‘Brüderschar’¹⁹ geweest. Het idee is dat doordat de broers de vader verteren, zij zich met hem identificeren (Freud, 1913, p.148).

Freud schrijft dat de identificatie voor de zonen ambivalent blijft. Het gewaardeerde en begeerde object vader wordt geïncorporeerd door het op te eten en het daardoor te vernietigen. Hij schrijft: ‘Er hat seine Feinde zum Fressen lieb, und der frißt die nicht, die er nicht irgendwie

¹⁷ Freud, (1913), Totem en taboe, p111-112, verwijzing van Freud naar J. G. Frazer, de auteur van Totemism and exogamy (1910),

¹⁸Freud, (1913), Studienausgaben, Bd IX. Fragen der Gesellschaft Ursprungs der Religion, Totem und Tabu p.425,

¹⁹ Freud, (1913), Studienausgaben, Bd IX. Fragen der Gesellschaft Ursprungs der Religion, Totem und Tabu, p.426, Der gewalttätige Urvater war gewiss das beneidete und gefürchtete Vorbild eines jeden aus der Brüderschar gewesen,

liebhaben kann²⁰. Op vergelijkbare wijze vindt er een identificatie plaats van ouders en kind. Wat het kind graag wil geschied door zijn ouders als ideaal te nemen. Daarnaast bestaat er de objectbezetting van het kind waarin het zijn ouders als begeerde objecten ziet. Waarbij de vader het ideaal wordt zoals het kind wil zijn en waarvan hij zijn plaats zou willen innemen. Immers naast ideale identificatie heeft het kind ook het verlangen om de plaats in te nemen van de vader door seksuele objectbezetting van zijn moeder. Vanuit beide gevoelsbindingen volgt het Oedipuscomplex. Beide liefdesrelaties bestaan ongestoord naast elkaar in het kind. Een samengaan van een 'normaal' Oedipuscomplex dat zich enerzijds uit in tederheid en anderzijds de wens om vader te elimineren.

Via het Oedipuscomplex vindt er ook een overgang plaats van het narcisme van het individu naar de binding van andere personen in een groep. Voor de jongen begint deze overgang wanneer de moeder als eerste liefdesobject verschijnt en hij zijn seksuele driften op haar richt. De jongeman moet zijn driften remmen en ze vervangen door tedere gevoelens van liefde. In zijn verliefdheid ziet hij alleen een object met hogere eigenschappen en de kritiek die laat hij achterwege. Een vorm van idealisering die het object ook autoriteit bezorgt. Het Ik 'verarmt' zichzelf en schikt zich in een inferieure rol ten opzichte van het verhevene ideale object. Er ontstaat een differentiatie tussen het Ik en Ik-ideaal. Het Ik-ideaal limiteert het Ik door zijn regels en het Ik schikt zich daarom naar de regels. Een positie die voor het Ik prettig is omdat het zichzelf begrenst en er een weerstand kan ontstaan die door verdringing geen rol meer speelt (Freud, 1914, p.352) (Freud, 1921, p.p.258-259) (Westerink, 2005, p.239) (Westerink, 2005, p.246).

In de binding met de objecten door identificatie bestaat er een onderscheid tussen Ik en object. In de identificatie is er geen sprake van een onbereikbaar verheven norm, maar is een object een deel van het Ik geworden. Het Ik heeft zich 'verrijkt' door het te verinnerlijken en deel van zijn Ik te maken. In de idealisering is het object op de plek van het Ik-ideaal geplaatst. Freud verruimt zijn perspectief. Hij ziet de idealisering als verliefdheid in het object en als geloof in de autoriteit van het object. Idealisering van object betekent idealisering van de leider in een groep die boven alle kritiek wordt verheven. Het is anders dan in het werk 'Totem en taboe' waar verdringing de zonen helpt om hun agressie te beteugelen. Het is het Ik-ideaal als fundament wat de regels van een geliefd leider omarmt om zichzelf in te perken en te normeren. Een groep mensen heeft samen hetzelfde object, namelijk de leider op de plaats van hun ideaal geplaatst. Ze identificeren zich daardoor in hun Ik met elkaar. Het geweten dat in dienst staat van de leider is ook een ideaal naar de

²⁰ Freud, (1921), Studienausgaben, Bd IX. Fragen der Gesellschaft Ursprungs der Religion, Massenpsychologie und Ich-Analyse, p.98,

leden van de groep. Zoals de leider kunnen we niet zijn, maar zoals anderen in de groep wil ik zijn, omdat het ideaal is dat we allemaal gelijk zijn. Waarbij we ons realiseren dat we niet allemaal gelijk kunnen zijn aan de leider van de groep (Westerink, 2005, p.p.241-242).

In 'Massapsychologie en Ik-analyse' vraagt Freud zich af wat de massa is en in welke zin de massa de psyche van de enkeling beïnvloedt. Zijn antwoord begint met de voorstelling van het Oedipuscomplex met drie gedifferentieerde karakters, kind, vader en moeder. Dit sociale vermogen tussen vader, moeder en kinderen is het begin van een groep. In de groep is er afgunst en vijandigheid die het kan verdringen en er is een verlangen naar liefde van ouders. Daaruit ontstaat de identificatie met vader, moeder, broers en zussen. De familie kan worden gezien als een groep of een kleine driehoekige samenleving. Het individuele Ik-ideaal vraagt om een gemeenschappelijke en sociale kant waarin mensen elkaar gelijk kunnen achten en zich daardoor met elkaar kunnen identificeren. Uiteindelijk is een grote groep ook via liefde tot hetzelfde in staat. Het individu geeft zijn eigen aard daardoor op en laat zich door anderen beïnvloeden. De rede is omdat het individu de behoefte heeft om liever in harmonie dan door tegenstelling te worden bewogen in zijn leven.

Als de inperkingen afkomstig van de massa zich voordoen bij narcistische eigen liefde die daarbuiten niet geldig zijn, dan zijn dat volgens Freud dwingende aanwijzingen dat het wezen van de vorming van een massa door nieuwe soorten libidineuze bindingen tot stand komt. De bindingen ontstaan tussen de leden van de groep of de massa (Freud, 1921, p.246) (Freud, 1921, p.p.255-256). Freud gebruikt als voorbeeld het meisje dat op een school jaloers wordt. Ze reageert hysterisch als haar beminde vriend een brief krijgt. Haar vriendinnen krijgen het te horen en nemen deze reactie van haar over. Een mechanisme dat een identificatie laat zien waarin de vriendinnen zich wensen te verplaatsen in dezelfde positie. Ze willen ook een geheime liefde en accepteren onder invloed van schuldbesef het verdriet dat daarmee wordt verbonden. De groepsleden voelen zich in dit geval verbonden met verdriet en zijn bereid om dezelfde gevoelens te koesteren. Vanuit dit gegeven vindt er een ontwikkeling plaats die identificerend is. De identificatie vindt plaats door het symptoom dat afkomstig is van het jaloerse meisje. Bovendien is het een aanwijzing geworden voor de rest van de groep. De rest van vriendinnen identificeren zich met het symptoom en komen overeen dat ze het symptoom allemaal verdrongen moeten houden. Op vergelijkbare wijze zal een massa in haar liefde voor de leider het gebod van gelijkheid aanhouden om dezelfde liefde van de

leider te blijven ontvangen. In iedere groep schrijft Freud bestaat er een oerhorde²¹. Het kunnen de gevoelens zijn van de vriendinnen die een horde vormen maar ook de zonen van een oerhorde. De zonen verdringen het gevoel van schuld na moord op de oervader. Evengoed kunnen gevoelens van vijandigheid en jaloezie worden verdrongen (Freud, 1921, p.259) (Westerink, 2005, p.244).

1.6 Terugblik

Al in de oude totemclans zijn mensen zich bewust van regels. Mensen vermijden incest en ze verbieden de vader te doden. Beide regels zijn de eerste tekenen van de aanwezigheid van een dynamiek in de menselijke psyche. Regels die te maken hebben met het ontstaan van de vorming van geweten (Freud, 1913, p.20). Deze verboden zijn de eerste invloeden die in het totemistische systeem van een primitieve cultuur zichtbaar worden doordat mensen ze verdringen. De verdringing bestaat uit een ambivalente structuur van liefde en haat. Het verbiedend geweten in mensen verwacht van iemand dat er een appèl op zijn innerlijk wordt gedaan om ergens vanaf te zien. Het resultaat is dat er gevoelens van schuld bestaan zodra verboden worden overtreden (Freud, 1913, p.p.79-80) (Freud, 1930, p.519).

Freud meent dat mensen hun eerste voorstellingen projecteren op zichzelf alsof zij verliefd zijn op zichzelf. Al hun verlangens zijn als één en ze worden beleefd als waren ze onafgescheiden van het andere. De mens ontwikkelt zich en wordt niet meer hetzelfde dan wie ze oorspronkelijk was. Niet het eigen lichaam maar liefde voor het ideaalbeeld buiten de mens is leidend geworden. De vorming van geweten vindt plaats doordat ze zich opricht in het Ik. Ze verinnerlijkt de normen van het ideale voorbeeld. Het verinnerlijkte geweten beoordeelt of er wordt voldaan aan het ideaal. Daar het ideaal zo dierbaar is betekent het voor het Ik dat de driften verdringt. Zijn geweten voegt zich naar de normen en idealen van zijn sociale omgeving. De sociale omgeving dicteert hoe het Ik moet zijn (De Vleminck, 2013, p.88) (Freud, 1914, p.349) (VanderMeersch, 1982, p.10).

In 'Melancholie en rouw' schrijft Freud hoe psychische dynamiek van het geweten verandert als er sprake is van verlies van een object door het Ik. Geweten verandert doordat ze zich voortaan ernstig verwijtend uit tegenover een ander deel van het Ik. De wrede verwijten die worden geuit zijn niet voor zichzelf maar ze zijn bedoeld voor het verloren object. De functie van dit

²¹ Freud, (1913), Totem en Tabu, p.133, 'Elk van deze verdrevenen kon eenzelfde horde vestigen', Freud, (1921), Massapsychologie en Ik- analyse, p. 274, 'De massa komt ons dus voor als een herleving van de oerhorde',

geweten is plotseling kritisch geworden doordat in het Ik een identificatie van het Ik opnieuw tot stand wordt gebracht. De identificatie in het Ik wordt opnieuw tot stand gebracht met het verloren object. Het gevolg is dat het Ik een blijvende liefdevolle relatie vormt met het verloren object.

De identificatie van de zoon met de vader in een clan is een verinnerlijking in de psyche van de zoon die ambivalent van aard is. Deze verinnerlijking bestaat er op dezelfde wijze tussen het kind en zijn ouders. Waarbij de vader als ideaal wordt, zoals het kind wil zijn en waarvan hij zijn plaats zou willen innemen. Het verlangen van het kind bestaat uit seksuele bezetting van de moeder. De moeder is voor het kind de rivaal van de vader. In dit Oedipuscomplex ontstaat er in de gewetensvorming van individu en groep een overgang. De identificatie met moeder, vader, broers en zussen op het individuele vlak is tegelijkertijd ook een identificatie van een groep. Het Ik-ideaal heeft hier een gemeenschappelijk kant gekregen waarin ze elkaar als gelijken kunnen zien. Het geweten functioneert anders op het moment dat het individu zijn eigen aard opgeeft ten behoeve van de groep. De inperkingen van individuen zorgen voor nieuwe soorten van libidineuze bindingen tussen leden onderling. Het geweten van iemand is niet individueel gericht, maar het gemeenschappelijke ideaal van de groep is leidend. Dat betekent voor een individu in een familie dat bindingen die er ontstaan niet alleen conflicten kunnen oproepen met zichzelf maar ze kunnen conflicteren met andere bindingen die het individu in andere groepen aangaat (Freud, 1921, p.246) (Freud, 1921, p.p. 255- 256).

Hoofdstuk 2 Geweten en schuldgevoelens

2.1 Introductie

Freud beschouwt in ‘Het Ik en het Es’ het Ik als een persoon die zich dient te onderwerpen aan een drieërlei gevaren. Het zijn dynamieken die afkomstig zijn van het libido uit het Es, de buitenwereld en het kritische Boven-Ik. In dit hoofdstuk worden de opvattingen van Freud besproken die te maken hebben met de dynamieken van het ‘Boven -Ik’, het ‘Ik’ en het ‘Es’. Freud beschrijft de dynamieken van het ‘Boven-Ik’, het ‘Ik’ en het ‘Es’ als hij refereert naar het beeld van een staatsman die kruipt voor anderen. Het Ik als een staatsman lijkt vol leugens te leven en wil graag de gunst van de publieke opinie behouden. Maar het Ik wil zijn verstand ook niet verliezen. Kortom het is een individu die niet onpartijdig kan handelen. Het enige alternatief dat het individu heeft is verloochening van zichzelf. Hij zal moeten doen alsof zijn instincten worden beheerst en zijn moraal niet wankelt. In deze zelfverloochening van het Ik heeft het Ik te maken met bewuste en onbewuste krachten. Verdringing speelt daarin een belangrijk rol. Dit hoofdstuk begint met een uitleg van het begrip verdringing. Daarna zal het model dat het psychische apparaat van de mens bevat worden behandeld. Tot slot zal er worden stilgestaan bij de interpretaties van Freud over de sadistische en masochistische relatie van het Ik²², het Boven-Ik en de gewetensvorming (Freud, 1923, p.418) (Freud, 1924, p.27).

2.2 Verdringing

In ‘Het Ik en het Es’ beschrijft Freud een psychisch begrippenapparaat. Daarin verbindt hij het onbewuste en bewuste met de term verdringing. De term verdringing ontleent hij deels aan zijn werk ‘Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie’ uit 1905. Verdringing²³ ontstaat volgens hem door een psychische dynamiek waarin ervaringen worden verwerkt die al dan niet bewust zijn. Verdringing is als een kracht die tegenwerkt. Dat wil zeggen dat bepaalde voorstellingen niet bewust kunnen zijn omdat er krachten bestaan die tegendruk geven. Hij noemt de krachten die tegenstribbelen

²² Freud, (1905), Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, p.15, In der Tat hatte Krafft-Ebing die Kategorien des Sadismus und Masochismus(...) der Abweichung von der normalen Sexualität eingeführt.

²³ Freud, (1905), Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, p.23, dass Verdrängung ohne Bezug auf äußere Einflüsse gedacht werden kann - und damit ohne Bezug auf verinnerlichte kulturelle Moral.

weerstanden. Deze weerstanden kunnen worden opgeheven waardoor de voorstellingen bewust worden gemaakt (Freud, 1923, p.373) (Freud, 1923, p.p.381-382).

Verdringing laat een dynamiek zien die te maken heeft met geweten. Historisch²⁴ noemt Freud het omdat hij al vanaf het begin van zijn studie de morele en esthetische tendensen in het Ik de aandrift tot verdringing toebedeelt. De psyche bevat een onbewust deel dat hij beschouwt als een verdrongen deel. Het betreft verdringing van ervaringen of voorstellingen die niet aan de oppervlakte van het bewustzijn komen vanwege de repressieve toestand waarin ze verkeren. Dat betekent dat het gaat om weerstand die de verdringing heeft veroorzaakt (Freud, 1923, p.382). Weliswaar kan Freud via de interne en externe waarneming onbewuste en bewuste gewaarwordingen aantreffen. Deze lust, onlust en denkprocessen kan hij niet verklaren. Deze ambivalente krachten noemt Freud al in 'Totem en taboe'. Het zijn krachten in het Ik die Freud beschrijft als een coherente organisatie van mentale processen. Het gaat om een Ik die te maken heeft met verdringingen. Het is dat deel van het Ik waarvan het bewustzijn zich afsluit. Het afgesloten deel is verdrongen en het bevindt zich tegenover het Ik. Freud noemt het afgesloten deel dat is verdrongen en afgesplitst het 'Es' (Freud, 1923, p.384) (Freud, 1923, p.386) (Freud, 1923, p.388) (Freud, 1913, p.44) (Lohmann, 2006, p.121) (Westerink, 2005, p.254).

Uit de patiëntenanalyse van Freud blijkt dat een patiënt zelf niet in de gaten heeft dat het Ik wordt beheerst door een weerstand. Het is een Es dat lijkt op Nietzsches uitleg over instincten. Deze instincten worden verdrongen en uit de verdrongen toestand kunnen idealen voortvloeien die zich tegen de instincten keren (Westerink, 2005, p.255). Dat betekent voor Freud dat uit het Ik weerstand en repressie verschijnen waarvan hetzelfde Ik zich niet geheel bewust kan zijn²⁵. Er is niet alleen verdringing tegenover een Ik maar er bestaat een dubbelzinnig Ik dat onbewust en bewust kan zijn. Het verdrongene kan als onbewust worden beschouwd maar het onbewuste valt echter niet samen met het verdrongene (Freud, 1923, p.p.388-389) (Gay, 1988, p.412).

²⁴ Freud, (1923), Het Ik en het Es, p.400, 'If we consider once more the Origin of the super-ego as we have described it, we shall recognize that it is the outcome of two highly important factors, one of a biological and the other of a historical nature'.

²⁵ Freud (1923), Het Ik en het Es, p.386 'Wij zouden meer over het Ik willen horen nu wij weten dat ook het Ik in de strikte zin van het woord onbewust kan zijn'.

2.3 Paard en ruiter

Peter Gay (1988) komt tot de conclusie dat Freud het Ik en zijn geweten beschouwt als het begin van de ontwikkeling van een individu. Een individu dat geldt als een segment van het Es. Het is onbekend en onbewust, waar het Ik zich aan het oppervlak bevindt; ‘diesem sitzt das Ich oberflächlich auf’²⁶. Het Ik representeert het verstand. Dat verstand wikt en weegt op een redelijke wijze over het Es en de van buiten komende invloeden. Het redelijke Ik staat in contrast met het Es die de passies behelst en streeft naar bevrediging. Het Ik is ook een lichamenlijk Ik dat is afgeleid van lichamenlijke gewaarwordingen. Gewaarwordingen zoals horen van geluiden, aanraken van lichamen en ontdekken van genoegens. Het Ik bestaat als een ‘voortzetting’ van het Es. Enerzijds is het een kracht vergelijkbaar met het instinctmatige in het Ik. De andere zijde is een kracht in het Ik die zich ontdaan heeft van het instinct. Het instinct dat zijn oorsprong heeft in het Es (Freud, 1923, p.p.391-393) (Gay, 1988, p.p.412-413) (Lambertino, 1998, p.159)(Lambertino, 1998, p.161).

Groddeck²⁷ meent dat het Ik zich grotendeels passief gedraagt in ons leven en dat we door onbekende en onbeheersbare machten worden ‘geleefd’. Freud neemt het begrip Es van Groddeck over maar hij geeft er zijn eigen uitleg aan. Hij meent dat een individu die hij koppelt aan een psychisch Es onbewust is en niet is te doorgronden. Het Es beweegt zich aan de oppervlakte van wat hij de kern van een ontwikkeld Ik noemt. Het Ik is niet helemaal van het Es gescheiden, het vloeit er deels ook mee samen (Freud,1923, p.390). Het Ik representeert verstand en bezonnenheid en het Es omvat de hartstochten. Freud schrijft: ‘Dies alles deckt sich mit allbekanntem populären Unterscheidungen, ist aber auch nur als durchschnittlich oder ideell richtig zu verstehen’²⁸. Dit betekent dat er geen eenvoudige scheiding is tussen verstand en hartstochten, maar dat de scheiding in ideële zin kan worden gezien.

Ook ontbreekt er een adequate betrouwbare beschrijving van het Ik en bestaat er een onlosmakelijke verbinding met krachten die voortvloeien uit het Es. In de samenhang tussen Ik en Es zijn redelijkheid en hartstocht aanwezig. Deze samenhang tussen Ik en Es is ook onbeheerst en ondoorgrondelijk, daarom kan de samenhang niet worden gekend. Het Ik heeft normaal gesproken

²⁶ Freud, (1923) Studienausgaben, Bd III Psychologie des Unbewußten, Das Ich und das Es, p.292,

²⁷Freud (1923) Het Ik en het Es, p 375, Groddeck is een tijdgenoot van Freud, hij beschrijft in Das Buch vom Es uit 1923 o.a over de betekenis van Ik en het Es,

²⁸ Freud, (1923) Studienausgaben, Bd III Psychologie des Unbewußten, Das Ich und das Es, p.294,

de leiding over zijn relatie met het Es en het lijkt erop dat hij de rol van een ruiter op zich neemt. Het Ik als de metafoor van een ruiter die op eigen kracht de superieure kracht van het paard in toom moet houden. Terwijl het Ik de krachten eigenlijk ontleent aan de identiteit van het Es. In de analogie wil het Ik zoals de ruiter niet gescheiden worden van het paard. Dat betekent dat de ruiter zijn paard wil leiden naar waar het paard wil gaan.

Zo vergaat het het Ik ook, de wil van het Es wordt in een handeling omgezet als ware het zijn eigen wil. Enerzijds is het Ik een onderdeel van het Es en onderscheidt zich daarmee deels van het Es, tegelijkertijd is het Ik ook een gemodificeerde vorm van het Es. Op die manier is het Ik een voortzetting van het Es en wordt het vanuit een ontstaansgeschiedenis van het Es afgeleid. In deze samenhang bestaat er tussen Ik en Es geen natuurlijke vijandschap. Ze horen bij elkaar en bouwen een biologische eenheid. Zoals het Es zijn gehele energie uit de instincten haalt, kent ook het Ik geen andere herkomst van zijn energie in het Ik. De energie van het Ik is immers afgeleid van het Es. Terwijl instinctieve krachten van het Es uit zijn op absolute bevrediging, is het de kracht van het Ik die het instinctieve van het Es aanpast aan de buitenwereld. Het Ik laaft zich net als Es aan dezelfde energiebron. Aan de andere kant is de kracht van het Ik niet instinctief meer zoals bij het Es maar is het Ik 'gedeseksualiseerd'²⁹. Het is hetzelfde als de manier waarop het Ik als ruiter aan het Es loyaal is. Het laat zien dat de ruiter het instinctieve kan temmen als hij tenminste zijn instinctieve energie heeft 'gedeseksualiseerd' (Lambortino, 1987, p.p.160-162).

Niet alleen het Es bezorgt het Ik last. Gay (1988) meent dat Freud in zijn beschrijvingen over narcisme en massapsychologie een ander perspectief op het Ik laat zien. Gay (1988) gelooft dat Freud zijn Boven-Ik ook een rol geeft in de metafoor van het paard en zijn ruiter. Het is tijdens de reis van de ruiter en zijn paard dat het Ik niet alleen wanhopig bezig is met het temmen van zijn paard. Het Ik wordt tegelijkertijd gedwongen te strijden met een wolk van boze bijen om hem heen als metafoor van het Boven-Ik. Freud ziet de rol van het Es als amoreel, terwijl het Ik probeert moreel te zijn. Het Boven-Ik beschouwt hij als hypermoreel en in staat om net zo wreed te zijn als het Es. Het Ik is een arm ding dat in drieërlei opzichten dienstbaarheid toont. Hij lijdt ook onder de schijn van de drievoudige gevaren uit de buitenwereld, het Es en de strengheid van het Boven-Ik. Het Ik kan in zijn leven nooit de almacht verkrijgen om waar nodig te bemiddelen tussen krachten die het Ik bedreigen en de strijd die ze onderling voeren. Zo raakt het Ik verward in een dubbele werking van angst die waarschuwt en irreëel verschijnt (Freud, 1923, p.416) (Freud, 1923, p.418)

²⁹ Freud (1923), Het Ik en het Es, p.396

(Freud, 1923, p.p.391-392) (Gay, 1988, p.p.413-414).

2.4 Het Ik, zijn ideaal en het Oedipuscomplex

Freud meent dat er een verband bestaat tussen het ontstaan van geweten en schuldgevoelens. Schuldgevoelens van de zonen die ze te danken hebben aan de verlangens om hun vader te doden. Het is het geweten in algemene zin waarin Freud een samenhang ziet tussen de innerlijke stem, de zelfwaarneming, de kritische kant van het geweten en het aanwezige schuldgevoel van de zonen. Het aanwezige schuldgevoel geeft aanleiding om te denken dat het om een morele beperking gaat. Een morele beperking als teken om aan te geven hoe zijn geweten functioneert. De innerlijke restricties zijn noodzakelijk en functioneel om het eigenlijke Oedipuscomplex te beheersen. Al in totemclans blijkt dat het ontstaan van sociale gevoelens zorgt voor een schuldig geweten. Er is sprake van een afname van vijandigheid in de groep die geen bevrediging meer vindt. De rivaliteit neemt direct af als agressieve en vijandige gevoelens van broers en zussen plaats maken voor identificatie van elkaar of hun ouders. Een kruiselingse overerving van zowel vrouwen als mannen die zich met gezag en rivalen identificeren. Op die manier spreken ze elkaar aan op hun geweten.

De rol van gezag van de vader zet zich voort in gezagdragers, tien geboden en verboden. De morele censor van het geweten bestaat uit de invloed die geboden, verboden en gezagsdragers uitoefenen in het Ik-ideaal. Dit ideaal van het Ik beschouwt Freud in 'Het Ik en het Es' als een hogere instantie van het Ik. Dit hogere wezen noemt hij het Boven-Ik en het representeert de relaties met de ouders. Toen kinderen ouders hadden waren deze ouders voor hen de hogere wezens. Nadien zijn zij door de ouders weer opgenomen als degenen die boven hen stonden. De oprichting van het ideaal door het Ik heeft als gevolg dat het Ik het Oedipuscomplex kan controleren en overheersen.

De oprichting van het ideaal begint als het Ik zich ontdoet van libido uit het Es. Het vervolg is dat er meerdere idealen ontstaan waaraan het Ik zichzelf meet. Hij meet zich aan ouders en leraren zoals de zonen in de clans dat deden met hun gezag. Deze van buiten komende invloeden van het Ik constitueren tegelijkertijd een innerlijke instantie in het Ik. Het laat een proces zien van aflossing van objectbezetting door identificatie. De identificatie vormt het karakter van het Ik. Dit proces binnen het Ik is een repeterende ontwikkeling van het Ik waarin het leert om vaker in zijn leven los te laten (Freud, 1923 p.394) (Freud, 1923, p.p. 402-403) (Lambortino, 1994, p.180).

2.5 Oedipuscomplex

De eerste identificatie voert terug tot op het ontstaan van het Ik-ideaal omdat het de eerste en belangrijkste identificatie van het individu met de vader van de persoonlijke voortijd³⁰ is. De identificatie kent een spontaan en direct karakter en ze voltrekt zich eerder dan alle andere objectbezettingen. De objectkeuzes die bij de eerste seksuele periode horen zijn de moeder en de vader. Het zijn twee complexe relaties, enerzijds de vroegtijdige ontwikkeling van de objectbezetting van de moeder en anderzijds de relatie die het kind heeft met de vader. De relatie met de vader kan leiden tot identificatie met de vader. Beide relaties lopen een tijdlang parallel totdat de identificatie met de vader vijandig wordt. De wens ontstaat om vader uit de weg te ruimen en zijn plek in te nemen bij de moeder. Het is een ambivalente verhouding met vader en een teder verlangen naar de moeder als object. Freud noemt de verhoudingen, het enkelvoudige positieve Oedipuscomplex. De identificaties in het Oedipuscomplex zijn blijvend. Nadat eerdere objectkeuzes zijn opgeheven worden de identificaties de eerste geboden en verboden van het Boven-Ik.

Verdwijning van het Oedipuscomplex is een feit als de objectbezetting van de moeder wordt opgegeven. Er kunnen twee dingen voor in de plaats komen: een identificatie met moeder of een versterking van de identificatie met vader. Deze laatste afloop ziet Freud als normaler omdat de jongen de tedere relatie met de moeder tot op zekere hoogte kan voortzetten. De opheffing van het Oedipuscomplex kan ervoor zorgen dat in het karakter van de jongen het mannelijke aspect sterker wordt gemaakt. Dat geldt op analoge wijze voor het meisje en haar identificatie met haar moeder. Echter een identificatie met vader of met moeder is niet vooraf duidelijk. Ambivalente houdingen van beide geslachten met beide ouders kunnen betekenen dat een jongen zowel een tedere houding naar zijn vader heeft en een vijandige houding naar zijn moeder (Freud, 1923, p.398).

Verschillende uitkomsten van een Oedipuscomplex die de seksuele fase van een mens beheersen beschouwt Freud als bezinksels van het Ik. De bezinksels zijn afkomstig van beide ouders en verschillende identificaties. De speciale positie van Ik-verandering blijft behouden en ze staat als Boven-Ik tegenover het overige deel van het Ik. De scheiding tussen Boven-Ik en Ik is niet toevallig maar ze representeert deels de ontwikkeling van het individu. Ze toont een langdurige invloed van ouders op dit individu. Het Boven-Ik beperkt zijn relatie met het Ik niet tot het gebod: 'zo moet je zijn zoals je vader'. Het is ook het verbod: 'zo (als vader) mag je niet zijn, je mag niet

³⁰Freud, (1923) Het Ik en het Es, p.p. 396-397, persoonlijke voortijd.

dat alles doen wat hij allemaal doet; heel veel is alleen aan hem voorbehouden'. Dit dubbele gelaat van het Boven-Ik ontstaat omdat het ideaal van het Ik nodig is om Oedipuscomplex te verdringen.

Verdringing van het Oedipuscomplex is niet eenvoudig geweest omdat vooral de vader kan worden gezien als het obstakel voor de realisering van de oedipale wensen. Daardoor heeft het kinderlijke Ik het obstakel in zichzelf opgericht en de kracht verworven om de verdringing tot stand te brengen. Krachten van vader worden overgenomen door het Boven-Ik. Als gevolg daarvan bewaart het Boven-Ik het karakter. Hoe dominanter het Oedipuscomplex aanwezig is des te sneller vindt er verdringing plaats. De krachten van de vader zijn het gezag dat wordt verdrongen zoals bijvoorbeeld in een godsdienst of school. Veel later vertaalt zich dat in een streng geweten vanuit het Boven-Ik. Het Boven-Ik dat als een onbewust schuldgevoel kan heersen over het Ik. Het Boven-Ik wordt in zijn ontstaansgeschiedenis gekenmerkt door de aanwezigheid van conflicten. Conflicten van het Ik met het Es en zijn objectbezettingen zetten zich mogelijk voort in het Boven-Ik. Mocht het Ik het Oedipus niet afdoende de baas worden dan zullen krachten uit het Es zich laten gelden als reactieformatie van het Ik-ideaal (Freud, 1923, p.399) (Freud, 1923, p.403).

2.6 Het Boven-Ik en het schuldgevoel

Freud introduceert in zijn psychische apparaat een Es, een Ik en een Boven-Ik en de diverse dynamieken die er onderling bestaan. Daarnaast behandelt hij in het laatste hoofdstuk van 'Het Ik en het Es' de driftcategorieën. De driften Eros en Thanatos³¹ worden in deze paragraaf alleen terloops genoemd. De nadruk ligt in deze paragraaf op de toestand van angst en schuld. Angst en schuld als gevolg van de beknellende positie die het Ik inneemt tussen ongebreidelde krachten van onlust en lust. Lust en onlust die afkomstig zijn uit het Es en eisen van het Boven-Ik. De scheiding tussen Boven-Ik en het Ik zijn belangrijk omdat de scheiding tussen beiden de ontwikkeling van het individu laat zien. De ontwikkeling van het individu houdt verband met de langdurige en duurzame relatie die het heeft met de ouders en andere gezagsdragers (Freud, 1923, p.400).

De eerste identificatie van het individu betekent ofwel vader ofwel moeder te willen zijn. Daar tegenover staat objectbezetting die verwijst naar het willen hebben van moeder of vader. Beide processen zijn aanwezig en zowel narcisme als identificatie maken het Boven-Ik mogelijk. Dat gebeurt doordat het Ik zich het libido van objectbezettingen toe-eigent. Het Ik dringt zich op als

³¹ Freud (1923), Het Ik en het Es, p.404,

enig liefdesobject en het Ik sublimeert het libido van het Es. In dit narcistisch proces is het Ik een liefdesobject geworden en geen object meer voor seksuele bevrediging (Freud, 1923, p.409). Het Boven-Ik krijgt vorm als het Ik zich ontwikkelt door identificaties die verlaten bezettingen van het Es aflossen. Eerste identificaties verhouden zich als aparte instantie in het Ik. Dat wil zeggen dat een Boven-Ik zich verhoudt ten opzichte van het Ik. Als het Ik nog zwak is verwerft het Boven-Ik zijn bijzondere positie. Hij verwerft zijn positie door de eerste identificaties. Als erfgenaam van het Oedipuscomplex introduceert het Boven-Ik belangrijke objecten in het Ik. Door de verschillende identificaties houden de vader en de moeder invloed op het Ik. Het Boven-Ik bewaart en ontleent levenslang zijn karakter aan het vadercomplex. Dat betekent dat het Boven-Ik over het vermogen beschikt om zich tegen het Ik te keren en het in bedwang te houden. Het is de kritische instantie die voormalige zwaktes en afhankelijkheid van het Ik in zijn gehele leven voortzet. Zoals het kind zijn ouders gehoorzaamt, zo onderwerpt het Ik zich evengoed aan de categorische imperatief van zijn Boven-Ik (Freud, 1923, p.411) (Westerink, 2005, p.181).

Spanning tussen Ik en Ik-ideaal drukt een veroordeling van het Ik uit door zijn kritische instantie die Freud als een normaal gevoel van schuld beschouwt. De extremere vormen van schuld zijn grotendeels terug te voeren op de relatie tussen Es en Boven-Ik. Situaties waarin een gevoel van schuld naar voren komt dat de mensen zich extreem bewust zijn. Op dat ogenblik laat het Ik-ideaal een buitengewone strengheid zien en is het enorm wreed tegen het Ik. Het Boven-Ik functioneert als de instantie die de verdringing en de verboden van het Ik 'kent'. Dat betekent dat het Boven-Ik afstamt van het Oedipuscomplex en de eerste object-bezettingen van het Es. Het Boven-Ik heeft een historie van vroegere Ik-formaties die hun residuen in het Es hebben achtergelaten (Freud, 1923, p. 411) (Freud, 1923, p.413) (Westerink, 2005, p.p. 265-267). Uit het oordeel dat het Ik tekortschiet blijkt dat het afkomstig is uit zijn Ik-idealen. De idealen bevatten verboden en geboden van het gezag die bepalend zijn voor het Ik. De invloed resulteert in de morele censor van het geweten die eisen stelt, waarbij de handelingen worden getoetst aan de eisen van het geweten. Het gevolg is dat tussen het ideaal en het Ik een spanning voelbaar is die te maken heeft met het schuldgevoel en de behoefte aan straf (Freud, 1923, p.399).

Freud ontdekt een verband tussen mensen die ziek zijn en daaruit bevrediging halen. In zijn werk 'Masochisme als economisch probleem' uit 1924 herkent hij de morele bevrediging die

iemand haalt uit zijn ziek zijn. In moreel masochisme³² gaat het om het lijden zelf, ongeacht waar het vandaan komt. De echte masochist keert zijn wang naar datgene waarvan hij verwacht klappen te krijgen. Het lijden kan willekeurig opgelegd worden. Het kunnen persoonlijke omstandigheden zijn of onpersoonlijke machten. Het wordt niet alleen door een geliefde veroorzaakt. De ‘zieke’ mens wil zijn schuldgevoel intact houden. Hij wil dat schuldgevoel intact houden door de som der krachten die zich tegen de genezing verzetten (Freud, 1924, p.26). Het schuldgevoel voor de patiënt is echter afwezig, hij voelt zich immers ziek en niet schuldig. Het lijkt erop alsof de zieke een reactie laat zien met een morele component. Het is zijn schuldgevoel dat uit zijn ziek bevrediging haalt. Hij beschouwt zijn ziekte als een straf die hij niet wil opgeven (Freud, 1923, p.p.412-413).

Een groot deel van het onbewuste schuldgevoel bevindt zich in het geweten. Zijn ontstaansgeschiedenis is sterk verweven met het Oedipuscomplex dat tot het onbewuste behoort. Freud gebruikt om dat toe te lichten het voorbeeld van jonge misdadigers die een duidelijk aanwezig gevoel van schuld hebben voordat ze tot een crimineel feit zijn overgegaan. Het gevoel van schuld is al voor de daad zelf aanwezig. De jonge misdadigers veroordelen zichzelf over hun intenties om een overtreding te begaan. Ieder mens die vindt dat hij zondigt ziet een moraal die zich kenmerkt door lijden. De mens beschikt als masochist nog steeds over zijn zedelijkheid. Zijn geweten kan hij echter ook verliezen. Dat betekent dat het masochisme hem aanzet tot zondig gedrag. Dat gedrag moet volgens sadistisch geweten of ouderlijk gezag worden beboet. Voor Freud is het niet van belang of degene crimineel is of niet. Hij beschouwt de mens als een wezen met het kwade en het goede in zichzelf (Freud, 1923, p.p. 414-415) (Freud, 1924, p.30).

Freud vraagt zich af hoe het komt dat het Boven-Ik buitengewoon hard en wreed is tegenover het Ik. Uit een kritische waarneming van het Ik blijkt dat er een schuldgevoel ontstaat. Het schuldgevoel is afkomstig van het Boven-Ik en het gevoel richt zich naar het Ik. Het is een melancholische kracht in het Boven-Ik die extreem aanwezig is. Dat wil zeggen dat het Boven-Ik in het bewustzijn enorm heftig te keer gaat tegen het Ik. Freud noemt het een doodsdrijf in het Boven-Ik die het Ik de dood in kan jagen (Freud, 1923, p.415). De destructieve kracht die voortkomt uit melancholie is een angstig Ik. Dit angstige Ik is onder de indruk van de haat van het Boven-Ik. Het Ik wil leven en dat is voor het Ik hetzelfde als geliefd worden door het Boven-Ik. Het Boven-Ik is bekwaam in beschermen en redden zoals ooit de vader dat was. Het Ik ervaart ‘normaliter’ de

³²Freud, (1924), p 26, een begrip dat Freud gebruikt om onbewuste schuldgevoelens te verklaren. Eerder al in zijn boek ‘Traumdeutung’ uit 1900 beschrijft hij het begrip als een kenmerk van mensen die de lust niet in de lichamelijke pijn zoeken maar in vernedering en emotionele kwelling.

beschermende krachten uit het Boven-Ik. Maar het Ik kan zich verlaten voelen door deze beschermende krachten uit het Boven-Ik. De situatie die hij dan ervaart is vergelijkbaar met de geboorte van een kind. Het kind maakt voor het eerst kennis met zijn moeder en de buitenwereld. Hij ervaart op dat moment de buitenwereld als heel beangstigend (Freud, 1923, p.p.419-420).

Mensen wekken de indruk dat zij in extreme mate moreel geremd kunnen zijn. Ze ondergaan een heersende moraal die hun geweten prikkelbaar maakt, terwijl zij zich niet bewust zijn van de strenge moraal. Bijvoorbeeld iemand die zich ziek voelt en uit het lijden morele bevrediging put. Of de potentiële crimineel die de pijn voelt nog voordat hij een crimineel feit begaat. In beide voorbeelden schuilt een morele remming. Freud bekijkt de remming op twee wijzen. De eerste wijze is: een sadistische aanwezigheid van het Boven-Ik en het Ik onderwerpt zich aan dit Boven-Ik. De tweede wijze is: het verborgene masochisme van het Ik dat verlangt naar straf van het Boven-Ik. In beide gevallen wordt door straf of lijden een behoefte bevredigd.

Freud schrijft dat de onbewustheid van het morele masochisme leidt naar een verlangen. Hij noemt het 'onbewust schuldgevoel' en hij beschouwt het als een verlangen naar ouderlijke bestraffing. De aloude wens is om door de vader te worden geslagen. Ze houdt nauw verband met de wens om een passieve (feminiene) seksuele relatie met hem aan te gaan. Een dieper schouwen van deze morele inhoud van masochisme is het kijken naar geweten en moraal. Ze zijn ontstaan door het Oedipuscomplex te overwinnen. Er zijn mogelijkheden gecreëerd om geweten en moraal te vormen, door het complex te 'deseksualiseren'. Echter door het morele masochisme wordt wederom moraal 'gedeseksualiseerd'. Tegelijkertijd krijgt het Oedipuscomplex weer een nieuwe levende inhoud. Dat betekent dat het Oedipuscomplex opnieuw wordt beleefd (Freud, 1924, p.29).

Het masochisme van het Ik en het sadisme van het Boven-Ik vullen elkaar aan. Samen zorgen ze voor destructieve gevolgen die zijn gericht op het Ik. Het betekent dat men normaliter bij culturele onderdrukking van driften verwacht dat iemand die weet dat hij of zij een ongewenste agressieve handeling verricht die handeling tracht te vermijden. Vervolgens heeft de persoon met een dergelijk gedrag het idee dat hij of zij een goed geweten heeft en zal hij of zij zichzelf minder controleren. Het onderdrukken van driften heeft echter het tegenovergestelde tot gevolg. Door driftverzaking ontstaat schuldgevoel in het geweten. Bovendien reageert het geweten geprikkeld en streng als een mens zich vaker onthoudt van agressie naar anderen (Freud, 1924, p.30).

2.7 Terugblik

In het hoofdstuk ‘Die Zerlegung der psychischen Personlichkeit’ (1932) uit de ‘Vorlesungen’³³ beschouwt Freud de ingewikkelde verhouding die een mens heeft als Ik, Boven-Ik en Es. Hij gelooft dat de contouren van ingewikkelde verhoudingen allesbehalve afgebakend zijn door scherpe grenzen. Het is zeer waarschijnlijk dat mensen heel verschillend hun Ik, Boven-Ik en Es aantreffen in zichzelf. In zijn patiëntenanalyses ontdekt Freud dat degene zelf niet in de gaten heeft dat een weerstand zijn Ik beheerst. Het is een Es dat Nietzsche een instinct noemt. Het Es wordt verdrongen en in plaats daarvan wordt er een ideaal gevormd (Freud, 1923, p.386) (Freud, 1924, p.29).

Freud maakt in ‘Het Ik en het Es’ een vergelijking tussen het Ik en zijn verbinding met het Es. Hij beschrijft het Ik en Es als een ruiter en zijn paard. Dit Ik wordt een Ik met ‘bagage’ van een instinctief Es. Dat betekent dat de energie van het Es wordt voortgezet in het Ik. Het Ik is niet meer instinctief zoals het oorspronkelijke Es, ze is ‘gedeseksualiseerd’. Naast het Es is er de dreiging van een streng Boven-Ik en de buitenwereld. Het Ik slaagt er echter nooit in over de krachten uit het Es, Boven-Ik en buitenwereld te heersen (Freud, 1923, p.391) (Lambortino, 1987, p.p.160-162).

Freud meent dat mentale toestanden in het Ik beginnen in relaties tussen vaders en zonen en tussen zonen onderling. Er ontstaan in deze oeroude relaties gewetensconflicten, waaronder het schuldgevoel. Het zijn schuldgevoelens die zijn te herleiden tot geboden en verboden van het vaderlijke gezag. De geboden en verboden zijn terug te vinden in de hogere menselijke idealen. Ze fungeren als morele censor van het Ik-Ideaal. Dit Ideaal van het Ik noemt Freud in ‘Het Ik en het Es’ het Boven-Ik of het geweten. Het geweten vormt zich vanaf het moment waarop het Ik zich ontdoet van het libido uit het Es. De vorming is afkomstig van idealen die zijn beïnvloed door ouders, leraren en andere gezagsdragers. De vader is de eerste van buitenkomende invloed die tegelijkertijd een innerlijke instantie in het Ik constitueert. Het Ik ziet zich genoodzaakt om door veranderingen objecten los te laten. Nadat het object is losgelaten identificeert hij zich met het hogere ideaal. Het loslaten en identificeren zijn frequente processen in de ontwikkeling van het Ik en zijn karaktervorming (Freud, 1923, p.p.394-395) (Freud, 1923, p.403) (Lambortino, 1994, 180).

De objectkeuzes van een kind zijn de relaties met zijn ouders. De ene relatie is de object-bezetting van moeder en de andere relatie is de identificatie met vader. Beide relaties lopen gelijk totdat de identificatie vijandig wordt. De wens ontstaat om de ouder uit de weg te ruimen en de plek

³³ Freud, (1932) Studienausgaben, Bd III Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse Und neue Folge, p.496.

van de andere ouder in te nemen. Het gevolg is een ambivalente relatie met vader en een teder verlangen naar de moeder. Nadat eerdere objectkeuzes zijn opgeheven ontstaan uit eerste identificaties de geboden en verboden van het Boven-Ik. Het opgeheven Oedipuscomplex is pas een feit als de objectbezetting van de moeder is verdwenen. Twee mogelijkheden daarvoor in de plaats zijn: identificatie met moeder of versterking van identificatie met vader (Freud, 1923, p.397).

Freud beschouwt verschillende uitkomsten van een Oedipuscomplex als bezinksels die door identificaties op enigerlei wijze tot stand zijn gekomen. De Ik-verandering blijft behouden en het Boven-Ik komt tegenover het Ik te staan. De scheiding tussen Boven-Ik en Ik vormt de mens en het toont de permanente invloed van geboden en verboden van de ouders. Hoe de mens moet zijn volgens zijn ouder en anderzijds hoe hij niet mag zijn zoals zijn ouder was. De verdringing van het Oedipuscomplex staat tegenover het oprichten van een ideaal, het Boven-Ik. Het gevoel dat hier kan ontstaan is volgens Freud een 'normaal' gevoel van schuld. Het schuldgevoel ontstaat als de eisen van het geweten conflicteren met de handelingen van het Ik. Het kritische oordeel ontstaat in het Ik en dat Ik is verantwoordelijk voor zijn schuldgevoelens. Deze schuldgevoelens zijn afkomstig uit de Ik-idealen van het Ik. Deze idealen zijn gevuld met verboden en geboden die als morele censuur van het geweten functioneren (Freud, 1923, p.p.399-400) (Freud, 1923, p.413).

In het werk 'Masochisme als economisch probleem' (1924), beschrijft Freud de morele bevrediging die iemand haalt uit zijn lijden (Freud, 1924, p.26). Een groot deel van het schuldgevoel dat tot het onbewuste behoort is wel degelijk aanwezig in het geweten (Freud, 1923, p.415). Mensen kunnen in extreme mate moreel geremd zijn, terwijl zij zich daarvan totaal niet bewust zijn. Het is een sadistische aanwezigheid van het Boven-Ik waaraan het Ik zich onderwerpt. De masochist verlangt naar straf door het Boven-Ik. Een dieper schouwen van deze morele inhoud van masochisme is het kijken naar geweten en moraal die het Oedipuscomplex hebben verslagen. Opnieuw wordt moraal 'gedeseksualiseerd' en opnieuw ontwikkelen het geweten en de moraal zich en herbeleeft de mens het Oedipuscomplex. De onderdrukking van de driften zorgt voor geweten dat overdreven streng reageert. De gevolgen van onthouding van agressie zijn de schuldgevoelens in de mens (Freud, 1923, p.413) (Freud, 1923, p.p.419-420) (Freud, 1924, p.p.29-30).

Hoofdstuk 3 Agressie en schuld

3.1 Introductie

In de vorige hoofdstukken wordt er verwezen naar een verband tussen verinnerlijking van agressie en een innerlijk conflict van de mens³⁴. Het lijkt erop dat de mens zich pijnigt door zelfkwelling, schuldgevoel en zelfbestrafing. Het is pijn die te maken heeft met de levens- en doodsdriften. De mens verbindt zich met levensdriften en daardoor laat hij agressie toe. In een samenleving wordt agressie door mensen afgeremd omdat ze het afkeuren. Volgens Freud remt iemand zijn agressie af en keert deze agressie niet naar buiten maar naar binnen. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan verschillende aspecten van agressie en de rol die schuld daarin heeft.

3.2 Verlies aan liefde en schuldbewustzijn

Freud refereert in de terugkeer van agressie naar een deel van het Ik. Het is het deel wat hij verbindt met de eerste ontwikkeling van de geschiedenis van het individu. Het is het Boven-Ik wat zich agressief opstelt tegenover het onderworpen Ik en de buitenwereld. De spanning die optreedt tussen het Boven-Ik en het Ik is het schuldbewustzijn³⁵. Bewustzijn van schuld in de mens dat zich uit in een behoefte aan straf. Het Ik voelt zich 'slecht' bij een handeling en hij kan zich zelfs 'slecht' voelen bij een handeling die hij nog moet uitvoeren. Zelfs de intentie te hebben kan leiden tot een schuldverachting door het Boven-Ik. Het oordeel dat men heeft komt voort uit iets wat bepaalt wat goed of fout is. Het kwade kan echter voor het Ik niet schadelijk of gevaarlijk zijn. Integendeel het Ik kan er plezier aan beleven.

Daar de mens zelf niet voelt dat het 'slecht' is wat hij doet moet hij een motief hebben dat hem onderwerpt aan vreemde invloed. Dat motief komt voort uit de afhankelijkheid van de andere mens en de hulpeloosheid die een mens ervaart. Er bestaat een angst om geen liefde meer te ontvangen. Freud schrijft: 'Het kwaad is dus in oorsprong datgene wat kan ontstaan wanneer men als mens met een verlies van liefde wordt bedreigd'. Als er angst is om het te verliezen dan is

³⁴ Nietzsche, (1887) De genealogie van de moraal, p.53, Nietzsche: 'Maar hoe is die andere 'duistere toestand', het bewustzijn van schuld, het 'slechte geweten' in de wereld gekomen?'

³⁵ Freud, (1930) Het onbehagen in de cultuur 1930; p.512-513 iemand voelt zich schuldig (gelovige mensen zeggen: zondig) als hij iets gedaan heeft dat hij als 'slecht' beschouwt.

vermijden een optie (Onbehagen, 1930, p.513). Freud gelooft dat het niet uitmaakt of men het kwaad al heeft begaan of dat men plannen heeft om het te begaan. Het gevaar bestaat in beide gevallen pas als de autoriteit het zal ontdekken. De reactie erop is in beide gevallen hetzelfde. Het is schuld bewustzijn dat ontstaat als gevolg van verlies aan liefde. Voortdurend is kwaad geoorloofd als het maar genoegens in het vooruitzicht stelt. De gezaghebbende gemeenschap van de mens mag het niet merken. Uit angst voor agressie die van buiten komt en angst om liefde te verliezen verdringt hij zijn verlangens. Liefde is volgens Freud dan ook de beschermende factor tegen mogelijke agressie (Onbehagen, 1930, p.512)(Onbehagen, 1930, p.516).

Een eerste verandering treedt pas op als een autoriteit zich verinnerlijkt en als een instantie in het Boven-Ik functioneert. Geweten beschouwt Freud op dit niveau als een hogere trap of verbetering. Angst om ontdekt te worden, kwaad te willen of kwaad te doen bestaat niet. Freud beschrijft hoe in het tweede stadium van ontwikkeling van het geweten zowel daden, gedachten en intenties gelijk zijn voor het geweten. Verdringing is niet meer nodig, omdat zich niets aan het geweten kan onttrekken. Het is een geweten dat zich bezighoudt met het streng beteugelen van verleidingen en bevrediging van driften. De beteugeling van de driften levert tegelijkertijd een frustratie op voor hen die hun zedelijkheid en deugdzaamheid vooropstellen. Bij hen is er nooit of nauwelijks sprake van toegeven aan enige verleidingen die hun zedelijkheid in twijfel trekken. Zoals Freud al eerder aangaf is de aanwezigheid van een Boven-Ik niet hetzelfde als de externe autoriteit waarvoor men bang is. Het is bij driftverzaking diegene die een externe autoriteit wil gehoorzamen en op die manier last heeft van een schuldgevoel. Echter een deugdzaam mens die door zijn Boven-Ik wordt beoordeeld wordt niet beloond door iemand buiten hem. Het zijn voortdurende gevoelens van innerlijk ongeluk die de mens laten lijden. De vraag die rest is dan wat bij driftverzaking, in geval van tegenspoed die van buitenaf is opgelegd? Wat voor ruimte is erover voor het extreme strenge geweten van de volgzzaamste en voortreffelijkste?³⁶

3.3 Agressie en schuldgevoel

De twee kanten van geweten zijn voor Freud reden om verder onderzoek te doen. Er bestaan meerdere aspecten die mogelijk te maken hebben met de agressie van menselijk geweten. Freud meent dat het in eerste instantie angst is dat leidt tot geweten en de oorzaak is van driftverzaking.

³⁶ Freud, (1930) Het onbehagen in de cultuur, p.516, Maar wij zijn waarschijnlijk met de indruk blijven zitten dat deze verklaringen niet tot de kern van de zaak doordringen, dat ze een rest onverklaard laten.

Echter in tweede instantie blijkt dat elke nieuwe driftverzaking de onverdraagzaamheid en de strengheid vergroot. Hij noemt als voorbeeld de agressiedrift (Onbehagen, 1930, p.516). De driftverzaking of verdringing bij het geweten zorgt voor het effect dat bij elke hoeveelheid agressie waarvan mensen de bevrediging achterwege laten, de agressie wordt overgenomen door het Boven-Ik. Dat Boven-Ik versterkt vervolgens de agressie ervan tegen het Ik.

Oorspronkelijke agressie van het geweten afkomstig van de strengheid van de externe autoriteit wordt echter niet op die wijze voortgezet en heeft derhalve niets te maken met driftverzaking. Freud wijst op de eerste agressieve neigingen van een kind die enorm zijn gevormd door de autoriteit die belet dat het kind toegeeft aan de eerste bevredigingen. Het kind remt zichzelf niet af zodat driftontzeggingen die de nodige agressie in zich hebben achterwege blijven. Het kind redt zichzelf door zich te identificeren met de autoriteit die hij onaantastbaar waant. Datgene wat hij verinnerlijkt door identificatie in zijn Boven-Ik is de autoriteit en agressie. Agressie die het kind liever tegen de autoriteit had uitgeleefd (Onbehagen, 1930, p.517).

Men mag volgens Freud ervan uitgaan dat het geweten in zijn oorsprong ontstaan is door onderdrukking van agressie en dat dit geweten in zijn voortdurende ontwikkeling telkens opnieuw door onderdrukking van agressie versterkt wordt. De beide kanten die zojuist zijn beschreven vallen op één wijze wel samen. Namelijk dat de agressie van het kind mede wordt bepaald door de mate van bestraffende agressie die het kind verwacht van zijn vader. De strengheid van het door een kind ontwikkelde Boven-Ik is geen getrouwe afspiegeling van de strengheid van de vader die het kind destijds heeft meegemaakt. De strengheid die aanwezig is in het Boven-Ik is onafhankelijk. Een kind kan heel mild zijn opgevoed, dat wil niet zeggen dat ze daarmee een mild geweten ontwikkelt. Het is heel goed mogelijk dat er juist een heel streng geweten ontstaat. Toch bestaan er wel degelijk relaties tussen strenge opvoeding en de invloed op de kritische toon van een Boven-Ik. Tijdens vorming van geweten en ontstaan van geweten werken aangeboren constitutionele factoren en milieu-invloeden in een reële omgeving samen. (Onbehagen, 1930, p.518).

Freud maakt een onderscheid zichtbaar nadat er agressie in het spel is tussen mensen. Het is een onderscheid dat verwijst naar het schuldgevoel. Dit schuldgevoel stamt uit het Oedipuscomplex en het werd verkregen door de moord van de broers op de vader. De agressie die er was werd niet onderdrukt maar juist ingezet. Als gevolg van dezelfde agressie zal een kind agressie tonen in de vorm van schuldgevoelens. Het is agressie nadat het zichzelf onderdrukt heeft. Freud noemt die gevoelens nadat iemand wat heeft misdaan liever berouw dan schuldgevoel. Het betreft alleen de daad zelf en het vooronderstelt een geweten dat de bereidheid toont om schuld te

voelen. De voorwaarde is de aanwezigheid van een geweten en de mogelijkheid tot het ontwikkelen van een schuldgevoel dat al bestond voordat de daad werd verricht. Mocht een schuldgevoel en een geweten niet hebben bestaan alvorens de misdaad werd begaan dan stelt de mens zichzelf opnieuw de vraag; waar berouw dan wel vandaan is gekomen? Het antwoord vindt hij in het berouw dat het gevolg was van de gevoelsambivalentie richting de vader. Haat dreef de zonen maar ze hadden hun vader ook lief. Nadat de haat was bevredigd door agressie ontstond er berouw over de daad en verscheen er liefde. Liefde in de mens schiep vervolgens het geweten doordat er een identificatie met de vader plaatsvond. De vader verwierf daarmee macht om straf uit te delen en de beperkingen te eisen om herhaling van een misdaad te voorkomen. Het schuldgevoel is blijven bestaan omdat de neiging tot agressie in elke nieuwe generatie telkens weer aan de orde is. Ook wordt er elke keer weer onderdrukte agressie overgedragen op het Boven-Ik (Onbehagen, 1930, p.519).

Freud concludeert dat agressie tegen de vaderlijke autoriteit niet zonder een zekere hoeveelheid liefde en de onvermijdelijke aanwezigheid van het schuldgevoel kan bestaan. Het is onbelangrijk of de vader is vermoord of dat men zich daarvan heeft onthouden. Men is altijd schuldig en dit gevoel is een uitdrukking van het ambivalentieconflict. De gedachte is dat zodra mensen samenleven er conflicten ontstaan in het symbolische Oedipuscomplex. Het complex waarin het eerste schuldgevoel wordt gecreëerd en het geweten wordt geïnstalleerd. Als men deze gemeenschap probeert voort te zetten dan zet het conflict en schuldgevoel zich voort in vormen die afhankelijk zijn van gebeurtenissen uit het verleden³⁷. Freud merkt op dat het begrip schuldgevoel in de culturele gemeenschap uiteindelijk de kern is van zijn betoog in 'Het onbehagen van de cultuur'. Hij verwijst daarbij nog eens naar religies die zelf de pretentie hebben om mensen van het schuldgevoel te kunnen verlossen (Onbehagen, 1930, p.p.521-522).

Voordat er een schuldgevoel is beschikt een mens al over schuldbewustzijn in zijn geweten. Het schuldbewustzijn is de directe uitdrukking van angst voor de externe autoriteit. Daarnaast is het de erkenning van een spanning die bestaat tussen het Ik en zijn autoriteit. Berouw is datgene wat gewaarwordingen zijn van het Ik nadat er agressie uit een handeling voortkomt. Berouw tonen voor een handeling kan ook hebben bestaan alvorens er geweten was geïnstalleerd (Onbehagen, 1930, p.524). Nadat het Boven-Ik als een innerlijke autoriteit functioneert is het niet meer duidelijk wanneer het schuldgevoel zich voor het eerst voordoet. Het tijdstip waarop men zich voorneemt tot een agressieve handeling over te gaan en het overgaan tot een agressieve daad zijn in het geweten

³⁷ Freud, (1930), Het onbehagen in de cultuur, p.519, Wat tegen de vader werd begonnen, wordt voltooid tegen de massa.

allebei bekend. Beiden roepen vanuit het geweten op tot een schuldgevoel en berouw van het Ik.

3.4 Terugblik

Een mens groeit op met een hoeveelheid agressie. De menselijke gemeenschap is geneigd om de agressie af te wijzen. Men verwacht dat mensen na denken en zichzelf beheersen. Agressie wordt op die manier afgeremd. Agressie mag niet worden geuit maar moet naar binnen worden gekeerd. Volgens Freud volgt uit het naar binnen keren van agressie dat het Boven-Ik zich wederom agressief opstelt tegenover het Ik en de buitenwereld. De spanning die daaruit volgt noemt Freud schuld-bewustzijn en verlangen naar straf door het Ik (Onbehagen, 1930, p.512). Het Ik kan zich schuldig voelen omdat hij feitelijk handelt of zou willen handelen. Zowel intentie als handeling kunnen door hem als 'slecht' worden beschouwd. Het is echter onduidelijk of het 'slecht' is wat de mens doet of wil doen. Het is motivatie die maakt dat hij zich onderwerpt aan de vreemde buitenwereld of niet. De angst om geen liefde meer te ontvangen van de ander buiten hem motiveert de mens.

Een eerste verandering is zichtbaar als een autoriteit zich in de mens verinnerlijkt. De angst ontbreekt om ontdekt te worden door het alles waarnemende Boven-Ik. Naast het zien van intenties en gedachten wijst het Boven-Ik het Ik op concreet gedrag. Het Boven-Ik creëert angst en het accepteert straf uit de buitenwereld voor het Ik. De tweede verandering in ontwikkeling is een menselijk geweten dat zich strenger laat zien naarmate het Ik zich deugdzamer gedraagt. Het is een zedelijk mens geworden die zijn daden gelijkstelt aan zijn intenties. Zijn strenge geweten is schuld bewust en verlangt naar straf. In plaats van de liefde en bestraffing door de externe autoriteit is het innerlijke ongeluk en de spanning van schuld bewustzijn. Het schuld bewustzijn is agressie die is terug te voeren tot oorspronkelijk gezag (Onbehagen, 1930, p.512) (Onbehagen, 1930, p.516).

Geweten is in zijn oorsprong ontstaan door onderdrukking van agressie. Door de onderdrukking vaak te herhalen wordt het geweten bovendien nog versterkt. Het is echter niet duidelijk of wraakgevoelens van het kind die agressief van aard zijn wel de enige agressie is die in het geweten aanwezig is. Straf is medebepalend voor agressie in het Boven-Ik. Maar de strengheid die een kind ontwikkelt in zijn Boven-Ik door zijn kritische vader is niet allesomvattend. Een kind kan mild zijn opgevoed en toch een streng geweten ontwikkelen (Onbehagen, 1930, p.518).

Freud onderscheidt schuldgevoel in het geweten dat stamt uit het Oedipuscomplex en de moord van de broers op de vader, waarin agressie niet wordt onderdrukt maar juist wordt ingezet. De gevolgen van de agressie van het kind zijn zichtbaar in de vorm van schuldgevoelens nadat het

zichzelf onderdrukt heeft (Onbehagen, 1930, p.519). Het kind in de mens heeft ambivalente gevoelens naar de vader, zoals destijds de zonen in een clan tegenover hun vader. Agressie tegen de autoriteit kan niet zonder liefde of schuldgevoelens bestaan. Ongeacht of er sprake is van echte of fictieve misdaden, men is altijd schuldig en dit gevoel drukt het ambivalentieconflict uit. Nog voor het Boven-Ik er is bestaat er al een schuldbewustzijn. Het schuldbewustzijn dat bestaat tussen het Ik en zijn externe autoriteit is de directe uitdrukking van angst voor de autoriteit of de erkenning van een spanning. Nadat het Boven-Ik in de mens functioneert als een innerlijke autoriteit is het niet meer duidelijk wanneer het schuldgevoel zich voor het eerst voordoet (Onbehagen, 1930, p.524).

Afwegingen en conclusies

Aan de hand van een aantal afwegingen en conclusies zullen er verschillende antwoorden worden gegeven op de vraag: ‘vanuit welke psychische dynamiek kan het ontstaan en functioneren van het geweten van de mens worden gedacht?’ Tevens wordt er stil te gestaan bij de noodzaak en relevantie van gewetensvorming volgens Freud in de huidige samenleving. De verschillende afwegingen en conclusies zijn als volgt onderverdeeld:

A: Ontstaan van geweten

B: Geweten zonder oorsprong

C: Functie van het geweten

D: Positieve effecten

E: Gewetensvorming

F: Gewetensvorming in de huidige samenleving

A: Ontstaan van geweten

Freud onderzoekt de ontstaansgronden van gewetensvorming en hij constateert dat het ontstaan van gewetensvorming niet kan worden herleid naar een oorsprong. Moraliteit kan daarom niet worden opgespoord en het blijft onverklaarbaar. Er bestaat geen van oorsprong innerlijke kracht, noch op psychologische basis noch op morele basis. Het feit dat de eerste overtreding voortkomt uit druk van buitenaf, heeft op zichzelf geen invloed op de vraag naar de werkelijke oorsprong van het geweten. Er bestaat geen ethische autoriteit die voorafgaat aan de eerste overtreding van instincten. Het is de externe macht die voor degene die een overtreding begaat de ethische betekenis zelf creëert. Het oorspronkelijke ethische moment moet worden teruggevoerd naar gezaghebbende ouders die het geweten van het kind scheppen (Lambortino, 1994, p.202). Het ouderlijk gezag is te herleiden tot het Oedipuscomplex wat een bron van onze individuele moraliteit blijkt te zijn.

Het geweten is op die wijze een louter afgeleide vorm voor zover de externe autoriteit internaliseert. De basis voor deze internalisering bestaat in het afstand doen door het kind van de ouder als object. Het kind heeft zijn relatie van zijn gezagsdragers ‘gedeseksualiseerd’. Dat betekent dat door een transformatie tussen vader en zoon een identificatie van en door het kind plaatsvindt.

Het kind realiseert het verloren object van zijn ouders of gezagsdragers opnieuw als compensatie voor het ontstaan van een Ik-ideaal (Lambortino, 1994, p.203). De onbewuste motivatie voor het afzien van het object van liefde creëert een nieuwe situatie. Een situatie waarin de angst ontstaat om de ouderliefde te verliezen. Het is angst voor het geweten en voor mogelijk verlies van ouderlijke zorg. Het geweten wordt versterkt door onderdrukking van agressie en de herhaling daarvan. Nadat het kind zichzelf heeft onderdrukt door de invloed van het ouderlijk gezag zijn de gevolgen van agressie van het kind zichtbaar. Zijn agressie tegen het gezag kan echter niet zonder gevoelens van liefde of schuldgevoelens bestaan. De mens voelt zich altijd schuldig en deze schuldgevoelens komen voort uit het ambivalente conflict met zijn gezag (Onbehagen, 1930, p.p.518-519).

B: Geweten zonder oorsprong

Het narcistische karakter verschijnt door middel van het identificatiemechanisme. Dat wil zeggen dat de sterkste drijfveren(libido) van het Ik, die hun ontstaansgrond hebben vanuit het Es, zich onderwerpen aan de idealen (Lambortino, 1994, p.208). De identificatie die plaatsvindt is liefde van het ene Ik voor de 'vreemde ouder Ik'. Het ene ik imiteert en absorbeert het andere Ik waardoor het ene Ik zich tot de 'andere ouder Ik' in bepaalde opzichten hetzelfde gedraagt. Het kan zich ook vervreemden van het andere Ik. Ze is niet meer gelijk aan het object en de oorspronkelijkheid is verdwenen (Lambortino, 1994, p.209). Hoe zeer een kind zijn ouders imiteert en zich identificeert, hij zal in zijn geweten zijn ouders in zich opnemen. Echter het volledige vreemde Ik van zijn ouder zal altijd een vreemde structuur blijven die in het Boven-Ik verblijft. Het is geen assimilatie maar het kind zal een eigen gewetensinhoud creëren. De vraag die hierop volgt is hoe het mogelijk is om een vreemd zelf te assimileren, in je op te nemen en te imiteren, als iemand niet het oorspronkelijke vermogen heeft om het van tevoren te assimileren en te imiteren? (Lambortino, 1994, p.210). Een pasgeboren kind beschikt niet over een expliciet eigen geweten en zijn eerste morele principes ontleent hij aan het ouderlijk gezag. Freud gelooft dat er geen immanent innerlijk of menselijk vermogen bestaat dat onderscheid maakt tussen goed en kwaad. Het kind dat handelt weet niet of het goed of fout handelt, soms wordt het aangetrokken tot het kwaad. Het kind zou het goede niet van het slechte kunnen onderscheiden, omdat het soms kwaad als iets goeds en plezierigs ziet.

In die zin bestaat er een invloed van buitenaf die bepaalt wat goed en slecht moet betekenen voor het kind (Lambortino, 1994, p. 213). Het geweten dat niet oorspronkelijk is blijkt geen eigen autonome instantie te zijn. Deze niet aangeboren autonome instantie kan in werkelijke

zin dan ook niet de basis van het eigen morele oordeel zijn. Het kind beschikt alleen over een orgaan waardoor het morele oordeel van anderen bekend kan worden gemaakt. Het is tot op zekere hoogte de echo van het ouderlijk oordeel. Het geweten van de mens vormt niet het morele oordeel, maar vertegenwoordigt slechts de herhaling van het morele oordeel van anderen. De morele persoon kan niet anders worden dan hijzelf is. Hij kan dat doen door zijn identiteit en autonomie op te geven. Hij kan het waardeoordeel van anderen zich eigen maken, omdat hij over vermogen beschikt om zichzelf te onderscheiden van anderen (Lambortino, 1994, p.211).

C: De functie van het geweten

Tot 1930 houdt Freud vast aan zijn opvatting die te maken heeft met het functioneren van de psychische dynamiek van het geweten. Hij beschouwt het functioneren van het geweten tot dan toe als een onderdrukkend dwangmatig geweten. Het geweten is een autoriteit die op schuld en angst censureert. Van een positieve rol van het geweten is geen sprake (Lambertino, 1994, p.195). Freud herneemt in 'Neuen Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psycho-analyse' uit 1932 zijn eerdere bevindingen en ziet een grote samenhang tussen het ideale en repressieve karakter. Het Boven-Ik kent meerdere functies zoals het oordelende, observerende en het ideale. Deze functies wijzen op verschillende dynamieken in de psyche die mogelijk antwoorden geven op de vraag hoe het geweten te kunnen denken (Lambertino, 1994, p.195).

Freud schrijft over de zelfobservatie die het mogelijk maakt te observeren voor het geweten. Hij noemt klagende paranoïci die 'stemmen' horen van een bemoeizuchtige innerlijke instantie. In feite is het kritiek van het zelf afkomstig van het geweten dat samenvalt met de waarneming van zichzelf die eraan ten grondslag ligt. De observatie van zichzelf maakt dat reflectie van het geweten plaatsvindt. Daardoor kan een oordeel kan plaatsvinden en het geweten kan het zelf straffen. Deze functie van het geweten moet worden gezien als de kant van onze psyche waartegen we ons het duidelijkst verzetten. De functies zijn allebei in een negatieve dynamiek aanwezig. Het oordeel voorafgaand aan de handeling verbiedt de handeling omdat mijn geweten het niet toestaat. Daarna straft het geweten zijn zelf wat mogelijk schaamte en schuldgevoel tot gevolg heeft. Vanuit dit perspectief is het negatief omdat waarderings alleen negatief worden bekeken door het geweten. Het verbiedende karakter benadrukt wat niet waardevol is (Freud, 1914, p.349).

De derde wijze waarop het Boven-Ik zich openbaart is in de functie van Ik-ideaal. Het Ik meet zichzelf aan dat ideaal en het streeft daarnaar om een toenemende perfectie te bereiken. De

functie hoeft geen negatieve uitwerking te hebben op het kind. Het is niet negatief in zoverre dat het kind zorgt voor aanpassing van het model van zijn ideale en perfecte ouders. Lambortino (1994) meent dat Freuds kijk een eenzijdige observatie is van strenge en bestraffende normen van ouders die worden overgenomen door het kind. Een andere meer positieve kant is de betekenis van de normen van ouders die uit liefde bestaan. Het geweten kan zich daarin vormen door de waarden die ouders delen wanneer ze tonen dat ze elkaar wederzijds kunnen liefhebben.

In de visie van Freud is een streng en repressief geweten verantwoordelijk voor de vorming van geweten van het kind (Lambertino, 1994, p.196). Geweten dat is verbonden met de schuldgevoelens die ontstaan uit de spanning tussen het Ik en het Boven-Ik. De spanning is al zichtbaar in rivaliteit en conflict tussen de zonen en hun vader zoals beschreven in 'Totem en taboe' uit 1913. In 'Het Ik en het Es' voegt Freud eraan toe dat spanning een uitdrukking is die is te traceren in het innerlijk van mensen en in het innerlijk van mensen in hun relaties met de buitenwereld. De spanning kan veroorzaakt worden door gevoelens van ontoereikendheid van het feitelijke Ik (Westerink, 2004, p.230).

D: Positieve effecten

Spanningen als gevolg van conflicten zorgen voor een dynamiek in het geweten van het Ik die verdringing tot stand brengt. Deze verdringing bestaat uit krachten die tegenwerken, weerstand bieden (Freud, 1923, p.384). Freud stelt in zijn theorie over het narcisme dat de driften conflicteren met de ethische, culturele voorschriften en verboden in de buitenwereld. Het gevolg is dat deze driften worden verdrongen. Verdringing kent een ambivalente structuur van liefde en haat die al in de primitieve 'clancultuur' voorkomt en ze functioneert als verbiedend geweten. Dat betekent dat er in ons innerlijk een appèl op ons wordt gedaan om ergens vanaf te zien. Zonder het gezag krijgen mensen gevoelens van schuld zodra verboden worden overtreden. Schuldgevoelens kunnen worden herleid naar een verbiedende gewetensinstantie. Het gevolg is een schuldgevoel dat functioneert als een morele beperking die het geweten vormt (Freud, 1913, p.80)(Onbehagen, 1930, p.p.519-520).

Het zijn ook innerlijke restricties in het geweten die een positieve uitwerking hebben op individu en gemeenschap. Al in de primitieve stam neemt vijandigheid af door sociale gevoelens in het geweten. Door schuldgevoelens in het geweten neemt de rivaliteit direct af en maken vijandige gevoelens van broers en zussen plaats voor identificatie van hun ouders of elkaar. Ook zorgt gezag voor repressie en dwang. Het gevolg is dat het Ik zijn verlangens en driften verzaakt ten behoeve

van het algemeen belang van een gemeenschap. Bij het moderne individu is dat normaal gesproken niet anders. Het gezag van de gemeenschap en de vader is te herkennen in de verboden en geboden. Deze verboden en geboden functioneren als restricties van het 'schuldgevoelige' geweten. De andere kant van spanning tussen Ik en Ik-ideaal is de triomf van samenvallen van het Ik met het Ik-ideaal. Het samenvallen draagt bij aan meer zelfwaardering. Het Ik ontleent zijn eigen waarde aan de verhouding tussen Ik en Ik-ideaal. De eigen waarde groeit naarmate het Ik in staat is zijn driften te controleren. Uit de inperkende controlerende afweer van verdringing ontstaat een Ik dat zich graag laat limiteren door het normerende Ik-ideaal. Het Ik-ideaal limiteert en is een concrete vorm voor de ontwikkeling van het Ik. Deze identificerende positie is voor het Ik prettig omdat het zichzelf begrenst en beschermt. De weerstand die ontstaat door verdringing hoeft geen rol van betekenis te spelen. Het is een narcistisch proces waarbij driftbevrediging zich aan invloed van andere personen onttrekt (Freud, 1914, p.351) (Freud, 1921, p.259) (Westerink, 2004, p.p.189) (Westerink, 2005, p.p.204-205) (Westerink, 2005, p.p.246-247).

E: Gewetensvorming

Het Oedipuscomplex is een bron van onze individuele moraliteit die afkomstig is van het ouderlijk gezag. Ambivalente verhoudingen van vijandschap en liefde tussen Ik en ouders maken de relaties tussen hen dubbel. Moeten zijn zoals je ouder maar tegelijkertijd het verbod te zijn zoals de ouder. Een Ik en Ik-ideaal dat doet denken aan het ascetische ideaal van Nietzsche die een splitsing ziet van de mens in hoe hij is en hoe hij zou moeten zijn.³⁸Een verklaring van dit dubbele gelaat van de mens is dat het ideaal van het Ik mogelijk wordt gebruikt om het Oedipuscomplex te verdringen. Het ouderlijke gezag wordt opzijgezet en het kind verwerft zelf kracht om instinctieve krachten te weerstaan (Freud, 1923, p.p.396-397). De krachten die het kind weerstaat zijn van het Ik afkomstig. Het Ik dat zichzelf vormt neemt een vreemd Ik als ideaal. Het vreemde Ik is een object dat de mens als ideaal voor zichzelf opricht. Het is een voorstelling van het kind dat normen hanteert, afkomstig van het gezag, om te weten wie hij wil zijn en waaraan hij zichzelf meet.

Dit Ik-ideaal is het Boven-Ik dat de plaats inneemt van extern gezag. Het is het Boven-Ik dat hoge eisen aan zichzelf stelt en zich laat gelden als een kritische instantie (Westerink, 2005, p.p.204-205). In plaats van angst voor de externe autoriteit censureert het Boven-Ik voortaan zelf.

³⁸ Westerink (2005) Het schuldgevoel bij Freud, p252, "is and ought"

Dat wil zeggen dat zijn angst om ontdekt te worden door extern gezag niet meer bestaat. Kwade intenties enerzijds en daadwerkelijke kwalijke gedragingen anderzijds worden door zijn geweten, de belichaamde autoriteit gelijk beoordeeld. Het ouderlijk gezag in het Boven-Ik is afwezig, er heeft een substitutie plaatsgevonden. Voortaan vindt gewetensvorming plaats doordat het geweten over zichzelf oordeelt. Ze oordeelt over zichzelf als schuldig door haar normeringen en ze schept behoefte aan zelfbestrafing (Lambertino, 1994, p.215) (Onbehagen, 1930, p.516).

Het geweten bevat in dit stadium van ontwikkeling de bewaarde agressie die afkomstig is van zijn autoriteit. Freud neemt aan dat oorspronkelijke agressie van de strenge externe autoriteit niet op die wijze wordt voortgezet. Daarom heeft het niets te maken met driftverzaking. De eerste agressieve neigingen van een kind die enorm zijn ontwikkeld door de autoriteit beletten dat het kind toegeeft aan de eerste bevredigingen. Het kind remt zichzelf niet af door zijn driftontzeggingen. Het kind redt zichzelf door zich te identificeren met zijn onaantastbare autoriteit. In zijn Boven-Ik verinnerlijkt hij de vaderlijke autoriteit en agressie. Agressie die het kind liever tegen de autoriteit had uitgeleefd (Onbehagen, 1930, p.517).

Men mag volgens Freud ervan uitgaan dat het geweten in zijn oorsprong ontstaan is door onderdrukking van agressie en dat dit geweten in zijn voortdurende ontwikkeling telkens opnieuw door onderdrukking van agressie versterkt wordt. De beide kanten vallen op één wijze wel samen. Namelijk dat de agressie van het kind mede wordt bepaald door de mate van bestraffende agressie die het kind verwacht van zijn vader. De strengheid van het door een kind ontwikkelde Boven-Ik is echter geen getrouwe afspiegeling van de strengheid van de vader die het kind destijds heeft meegemaakt. Het kind ontwikkelt een streng of mild geweten onafhankelijk van zijn ouders. Toch zijn er wel degelijk verbanden te leggen tussen strenge opvoeding en een kritische, opgroeiend kind. Er bestaan daarnaast ook invloeden van persoonlijke ervaringen van mensen en hun sociale milieu. (Lambertino, 1994, p.p.218-219) (Onbehagen, 1930, p.518) (Rieff, 1957, p.175).

Het is echter niet altijd duidelijk hoe streng of mild een geweten tegenover het Ik zal oordelen. Freud spreekt over de verschillende bewuste en onbewuste gewetensvormingen. In zijn werk 'Melancholie en Rouw' beschrijft hij hoe het geweten ook extreem kritisch kan oordelen. Met name wanneer een verloren liefdesobject zoals bijvoorbeeld een overleden ouder als identificatie dient. Door de hernieuwde identificatie is de mens buitengewoon streng naar zichzelf. Er kan zich dan een gevoel van schuld voordoen dat is ontstaan door het Ik-ideaal. Het Ik-ideaal hanteert een buitengewone strengheid tegen het Ik. Geweten richt zich tegen het eigen Ik, terwijl verwijten eigenlijk niet bedoeld zijn als zelfkritiek maar bedoeld voor het verdwenen object. Freud ontdekt uit

analyse van patiënten dat een mens niet in de gaten heeft dat zijn Ik wordt beheerst door weerstand. Krachten uit het Es die in verdrongen toestand idealen oproepen vanuit het Ik. Het Ik is zich daar niet altijd van bewust en evenmin is het voor hem bekend of zijn intenties goed of kwaad zijn. Freud meent dat een Ik niet bewust maar onbewust handelt. De morele bevrediging kan zelfs uit een ziekte vandaan komen. Het afwezige schuldgevoel van een patiënt toont dat het ziek zijn een reactie is afkomstig van een onbewust schuldgevoel dat uit ziek zijn bevrediging haalt. Vergelijkbaar is het schuldbesef van jonge misdadigers dat aanwezig is nog voordat ze zijn overgegaan tot de echte handeling (Freud, 1923, p.p.412-415) (Freud, 1923, p.386) Gay, 1988, p.412).

Een andere extreme aanwezigheid van geweten is morele remming die zich op een onbewuste manier voltrekt. Het is een vorm van sadisme in het Boven-Ik die het Ik onderwerpt of het gaat om verlangen van de masochist naar zelfbestrafing door het Boven-Ik. Het geweten en de moraal ontwikkelen zich doordat de morele masochist de moraal opnieuw heeft ‘deseksualiseerd’. Opnieuw wordt een levende inhoud herbeleefd in het Oedipuscomplex. Wederom is onderdrukken van driften de oorzaak van een geweten dat strenger reageert. Als reactie op de onthouding van agressie ontstaan er opnieuw schuldgevoelens [(Freud, 1924, p.p.29-30)(Lambertino, 1994, p.227)]. Een kenmerk van het Boven-Ik is zijn strengheid, zelfs zonder invloed van ouders. Men moet er echter van uit gaan dat het niet is gebaseerd op een voorbeeld, maar op de kracht waarmee iemand met Oedipus te maken had. De kracht is dan ook eerder een subjectieve ervaring dan een werkelijk bestaande kracht (Lambertino, 1994, p.220).

F: Gewetensvorming in de huidige samenleving

Er bestaat een samenhang tussen gewetensvorming en uitingen van agressie in de samenleving. In de moderne samenleving vinden regelmatig explosies van geweld plaats, bijvoorbeeld agressie van burgers tegen andere burgers op sociale platforms, fysiek geweld op straat tegen brandweerlieden, politie en tegen ziekenhuis- en ambulancepersoneel. Freud ziet een verband tussen de gewetensvorming en agressie, namelijk beheersing van driften die leidt tot verdringing. Terwijl de samenleving eist van mensen om zichzelf te beheersen (bijvoorbeeld in de eisen van het burgerlijke fatsoen, of ‘eerst denken, dan doen’), zoekt de agressie van het individu desondanks een uitweg. Freud spreekt van ‘het verdringen ‘van een drift (driftverzaking). Dit houdt in dat de drift wordt geïnternaliseerd, maar niet verdwijnt.

Ten gevolge van het mechanisme van verdringing krijgt agressie uiteindelijk een plaats in wat Freud het Boven-Ik noemt. Dit Boven-Ik fungeert als geweten dat zijn agressie tegen het Ik richt. Bij een 'slechte' daad of intentie ontstaat er zodoende spanning tussen het Ik en het geweten. Freud noemt deze spanning 'schuldbewustzijn'. Hoewel het Ik agressie wel 'lekker' vindt, mag het Ik deze drift niet uitleven want een meerderheid van de gemeenschap acht het onacceptabel dat iemand zijn agressie zomaar uitleeft - meent Freud. Op straffe van verlies van liefde van de gemeenschap keert de mens zijn agressie naar binnen (Onbehagen, 1930, p.513).

Tot nu toe werd beschreven hoe gewetensvorming plaatsvindt onder invloed van moraal die van buiten komt. Deze moraal wordt door cultuur - en gezagsinstanties opgelegd. In de receptie van Freuds werk is de aandacht voor de morele vorming van binnenuit onderbelicht gebleven. Dat deel van de gewetensvorming noemt Freud in 'Het onbehagen van de cultuur', een 'hoger plan', het 'echte geweten'. Waar dit echte geweten vandaan komt is volgens Freud onverklaarbaar (Onbehagen, 1930, p.514). De dynamiek van dit eigenstandige geweten is niet gevoelig voor de angst voor verlies van liefde. Er is een deel van het Boven-Ik - het onherleidbare deel - waarop een morele instantie (van buitenaf) geen invloed heeft. Dat deel neemt de gedachten, intenties en handelingen van het Ik waar zonder daar morele gevolgtrekkingen aan te verbinden. Omdat er niets te verbergen is zowel daden als intenties zijn voor dit geweten immers van dezelfde orde, vindt geen verdringing plaats. Desondanks blijft het verlangen bestaan, wat voor het Boven-Ik niet verborgen kan blijven. Dit psychisch mechanisme heeft schuldbewustzijn ten gevolge en behoefte aan straf. Juist dit geweten dat niet ontstaat door druk van buitenaf, toont zich alerter, strenger, waakzamer en argwanender. Want naarmate een drift zoals agressie langer wordt beteugeld, treedt de agressie juist des te meer naar voren. Freud verklaart dit door te stellen dat de agressie van het geweten de agressie van de autoriteit bewaart en niet opgeeft (Onbehagen, 1930, p.516).

Freud veronderstelt dat zich in de loop van de beschavingsgeschiedenis een aanzienlijke hoeveelheid agressiviteit in de mens heeft verzameld. Als deze veronderstelling juist is, zo meent Freud, ligt de oorsprong van het geweten in de functie van repressie van deze opgehoopte agressie. En juist de agressie die inherent is aan deze repressie, versterkt op zijn beurt de reeds aanwezige agressieve drift.

Gewaardeerde leden van de samenleving die zich buitengewoon zedelijk gedragen raken gefrustreerd omdat ze zelden of nooit hun remmingen(repressie) niet onder ogen (kunnen of durven) zien. Het zijn vaak fatsoenlijke mensen die zich naadloos aanpassen aan maatschappelijk geaccepteerde zedelijkheidsnormen. Ze doen dus hun uiterste best (zonder dit te beseffen) om hun

driftleven te beheersen, maar ondervinden daar geen waardering voor, omdat dit morele gedrag in de samenleving als vanzelfsprekend wordt beschouwd. Het onderdrukken van het driftleven zonder waardering daarvoor, werkt frustrerend. Hoewel deze mensen zich als vanzelfsprekend fatsoenlijk gedragen, blijven zij zich toch schuldig voelen over hun heimelijke - want maatschappelijk niet - geaccepteerde - intenties. Innerlijk veroordeelt hun geweten deze intenties evengoed als zouden zij deze intenties daadwerkelijk in handelingen omzetten. Zolang het iemand goed gaat is zijn geweten doorgaans mild in zijn oordeel en mag het Ik 'zijn gang gaan'. Wanneer echter tegenslag opdoemt, ziet het geweten zichzelf als schuldig met als gevolg dat het geweten extra strenge eisen stelt waarmee het geweten het Ik wil straffen.

In 'Masochisme als economisch probleem' (1924) schrijft Freud dat mensen die een extreem streng geweten hebben ontwikkeld, onbewust prikkelbaar zijn. De strengheid van het geweten krijgt dan sadistische trekjes. Het Ik onderwerpt zich dan met genoegen aan het Boven-Ik. Ook het verlangen naar straf en lijden, wat op onbewust niveau in de mens sluimert, is een gevolg van een (extra) streng geweten. Freud noemt dat het 'verborgen masochisme' van het Ik. Sadisme en masochisme zijn beide destructieve verlangens die streven naar bevrediging door de straf van een ouderlijke macht. Met name het verborgen masochisme kan ertoe leiden dat het Ik zich tot 'zondig' handelen laat verleiden. Dit 'moreel masochisme' vraagt als het ware om een sadistisch verwijt of een boete vanwege het ouderlijk gezag. De masochist betoont zich veelal inefficiënt: hij is er onbewust op uit zich te benadelen en zijn vooruitzichten te ruïneren (Freud, 1924, p.29-30) (Onbehagen, 1930, p.p. 515-516).

De vorming van het geweten – zoals Freud dat beschrijft – staat in relatie tot de actuele vragen in de huidige samenleving rond agressie en geweld. Onder druk van de eisen van een externe autoriteit (samenleving, wetten en voorschriften, ouderlijke geboden etc.) worden agressieve neigingen verdrongen. Hoewel bij de meeste burgers hun agressie zich naar binnen keert, roept de spanning die deze verdringing oproept, opnieuw agressie op. In de cultuurgeschiedenis ontwaarde Freud dat de mens als beloning voor dit beheerste gedrag de 'liefde' van een beschermende autoriteit ondervond. Met andere woorden: bij goed gedrag, verkrijgt het individu in ruil daarvoor bescherming van de gemeenschap. Desondanks biedt deze bescherming geen garantie dat iemand zich blijvend 'goed' zal gedragen en zijn agressie zal kunnen beteugelen.

De tweede wijze waarop geweten functioneert is de ontwikkeling van het Boven-Ik als zelfstandig geweten. De interne dynamiek van het geweten - zonder de invloed van externe autoriteiten - ziet en beoordeelt alle (agressieve) gedachten en eventuele daden van het Ik. Het

interne oordeel maakt geen onderscheid meer tussen daad of intentie. Niet altijd is het een streng oordeel van het geweten dat tegen het Ik tekeergaat, er zijn ook mensen die een mild geweten hebben ontwikkeld. Sommige mensen ervaren een enorme frustratie door de beloning die uitblijft voor hun aanvaarding van zedelijkheidsnormen. De vraag is of tegenslag in het leven deze mensen nog steeds ervan weerhoudt om agressief te worden. Mensen met sadistische en masochistische verlangens willen hun behoeftes bevredigd zien door straf van het gezag. Het kan er toe leiden dat een masochistische mens zich laat verleiden om 'zondig' te handelen, zich zelf te benadelen en geen heil meer ziet in zijn vooruitzichten (Freud, 1924, p.p.29-30)(Onbehagen,1930, p.p. 515-516).

Freud schrijft dat het strenge geweten dat onthouding vereist niet alleen is. Tegelijkertijd bestaat er de instinctieve drang van de mens, met in het bijzonder zijn neiging tot agressie door 'zondig' te handelen en zichzelf te benadelen. Agressie tegen de gezaghebbende samenleving bestaat nooit zonder een bepaalde hoeveel liefde en de onvermijdelijke gevoelens van schuld. Het is onbelangrijk of iemand is vermoord of dat men zich daarvan heeft onthouden. Men is altijd schuldig en dit gevoel is de uitdrukking van het altijd aanwezige ambivalentieconflict in de mens.

Agressie die door geweten wordt verdrongen of door geconserveerde agressie van het geweten wordt beteugeld, richt zich niet alleen destructief tegen het Ik zelf. Freud meent dat agressie zich ook spontaan kan uiten als psychische tegenkrachten wegvallen. De mens verhult niet langer zijn beheersing maar wordt een wild dier dat geen medelijden kent met zijn naaste. Het lijkt erop dat uitingen van agressie en geweldsuitbarstingen door burgers in de maatschappij zich voordoen als psychische tegenkrachten bij burgers wegvallen. Freud denkt dat de menselijke hartstochten agressie bevatten die uiteindelijk sterker zijn dan de redelijkheid die wordt verwacht door de samenleving. De eis eerst te denken en dan te doen heeft gezien de menselijke neiging tot agressie en geweld na bijna honderd jaar na de publicatie van 'Het onbehagen in de cultuur' niet aan relevantie ingeboet (Onbehagen, 1930, p.p.502-503) (Onbehagen, 1930, p.512) (Onbehagen,1930, p.517).

Literatuur:

- De Vleminck, J. (2013). In de schaduw van Kaïn. (Epub), Leuven, België: Leuven Universiteit.
- Freud, S. (1950). Aus den Anfängen der Psychoanalyse: Briefe an Wilhelm Fliess. Abhandlungen und Notizen aus den Jahren 1887-1902, Londen: Imago Publishing co., Ltd.
- Freud, S. (1912-1913), Totem und Tabu, p.p.287-387, Studienausgabe IX Fragen der Gesellschaft Ursprunge der Religion (Limitierte Sonderausgabe), Mitscherlich, A., Richards, A., Strachey, J., & Grubrich-Simitis, I. (Reds.), Frankfurt am Main, Duitsland: Fischer Taschenbuch Verlag 2000.
- Freud, S. (1914). Zur Einführung des Narzißmus pp.37-68, Studienausgabe III Psychologie des unbewußten(Limitierte Sonderausgabe). Mitscherlich, A., Richards, A., Strachey, J., & Grubrich-Simitis, I. (Reds.), Frankfurt am Main, Duitsland: Fischer Taschenbuch Verlag 2000.
- Freud, S. (1917). Trauer und Melancholie p.p.193-212. Studienausgabe III Psychologie des unbewußten(Limitierte Sonderausgabe).Mitscherlich, A., Richards, A., Strachey, J., & Grubrich-Simitis, I. (Reds.), Frankfurt am Main, Duitsland: Fischer Taschenbuch Verlag 2000.
- Freud, S. (1921). Massenpsychologie und Ich-Analyse, p.p.61-125, Studienausgabe IX Fragen der Gesellschaft Ursprunge der Religion (Limitierte Sonderausgabe).Mitscherlich, A., Richards, A., Strachey, J., & Grubrich-Simitis, I. (Reds.), . Frankfurt am Main, Duitsland: Fischer Taschenbuch Verlag 2000.
- Freud, S. (1924). Das ökonomisch Problem des Masochismus, p.p.191-270. Studienausgabe IX Fragen der Gesellschaft Ursprunge der Religion (Limitierte Sonderausgabe).Mitscherlich, A., Richards, A., Strachey, J., & Grubrich-Simitis, I. (Reds.),Frankfurt am Main, Duitsland: Fischer Taschenbuch Verlag 2000.
- Freud, S. (1930) Das Unbehagen in der Kultur, p.p.191-270, Studienausgabe IX Fragen der Gesellschaft Ursprunge der Religion (Limitierte Sonderausgabe).Mitscherlich, A., Richards, A., Strachey, J., & Grubrich-Simitis, I. (Reds.),. Frankfurt am Main, Duitsland: Fischer Taschenbuch Verlag 2000.
- Freud, S. (1912 - 13) Totem en taboe, p.p.11-167, Nederlandse editie Werken VI 1912-1915. Oranje, W., Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam 2006.

- Freud, S. (1914) Ter introductie van het narcisme, p.p. 326-355, Nederlandse editie Werken VI 1912-1915. Oranje, W., Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam 2006.
- Freud, S. (1916), Rouw en melancholie, p.p.129-148, Nederlandse editie Werken VII 1915-1917. Oranje, W., Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam 2006
- Freud, S. (1921) Massapsychologie en Ik-analyse, p.p.225-292, Nederlandse editie Werken VIII 1917-1923. Oranje, W., Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam 2006.
- Freud, S. (1923) Het Ik en het Es, p.p.371-427, Nederlandse editie Werken VIII 1917-1923. Oranje, W., Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam 2006.
- Freud, S. (1924) Het masochisme als economisch probleem, p.p.18-31, Nederlandse editie Werken IX 1924-1929, Oranje, W., Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam 2006.
- Freud, S. (1930) Het onbehagen in de cultuur, p.p. 456-532, Nederlandse editie Werken IX, 1929, (opnieuw herzien) Boom Amsterdam 2006.
- Freud, S. (1913). Totem und Tabu, Westerkink, H., (Red.) Vienna: Austria: Vienna University Press 2013.
- Freud, S. (1905). Drie Abhandlungen zur Sexualtheorie. P., Van Haute C., Huber, H., Westerkink (Reds.) Vienna, Austria: Vienna University Press 2017.
- Gay, P. (1988). Freud a life of our time, W.W. New York - Londen, U.S.A: Norton Company.
- Janaway. C. (2007). Beyond Selflessness; Reading Nietzsche's Genealogy. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
- Kant, I. (1788). Kritiek van de praktische rede. Veenbaas, J., Visser, W., (Red.) Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam 2006.
- Kittsteiner, H.D. (1995). Die Entstehung des modernen Gewissens. Frankfurt am Main & Leipzig, Germany: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft.
- Lambertino, A. (1994). Psychoanalyse und moral bei Freud. Bonn, Germany: Bouvier verlag.
- Lohmann, H.M & Pfeifer, J., (2006) Freud Handbuch, Leben-Werk-Wirkung. Stuttgart - Weimar, Germany: Verlag J.B.Metzler.
- Manenschijn, G., (1998) Alleen het verbodene lokt; Seksualiteit en moraal in een postmoderne cultuur. Baarn, The Netherlands: Uitgeverij Ten Have.

- Nietzsche, F. (1887). Zur Genealogie der Moral, p.p. 616-738, Gesammelte Werke Anaconda Verlag GmbH Köln: die Deutsche National Bibliothek(Im internet <http://dnb.d-nb.de>) 2012.
- Nietzsche, F. (1888) Zur Genealogie der Moral. Ein Streitschrift Leipzig, Germany: Reclams Universal-Bibliothek 1988.
- Nietzsche, F. (1887) Genealogie van de moraal. Driessen, H., (Red,) Nietzsche bibliotheek 2000.
- Rieff, P. (1957) Freudian Ethics and the Idea of Reason, part 1 (p.p.169-183) The University of Chicago Press, <https://www.jstor.org/stable/2378421>.
- Rieff, P. (1979) The Mind of the Moralist. Londen, United Kingdom: The University of Chicago press.
- Vandermeersch, P. M. G. P. (1982) Het Narcisme; De psychoanalytische theorie en haar lotgevallen, Groningen, The Netherlands: Groningen University.
- VanderMeersch, P. & Westerink, H. (2007). Godsdienst in cultuurhistorische perspectief. Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam.
- Van Haute, P. & de Vleminck, J. (2013). Freud als filosoof, over seksualiteit, psychopathologie en cultuur. Kalmthout, Belgium: Pelckmans uitgeverij Kalmthout.
- Vansina, M.J. (1968). Het super-ego; oorsprong en ontwikkeling van Freud's opvattingen over het normatieve en het morele in de mens. Antwerpen-Utrecht, Belgium: Standaard wetenschappelijke uitgeverij, Leuvense universitaire uitgaven Antwerpen-Utrecht.
- Westerink, H. (2014). Verlangen en Vertwijfeling; Melancholie & predestinatie in de vroege moderniteit. Amsterdam, The Netherlands: Uitgeverij Sjobolet Amsterdam.
- Westerink, H. (2005). Het schuldgevoel bij Freud; een duister spoor. Amsterdam, The Netherlands: Boom Amsterdam.
- Zimmer, R. (2015). Denksport Philosophie. München, Germany: dtv Verlagsgesellschaft mbH & Co KG München.

